

633

и-69

133

А. ЙҮЛДӨШЕВ

ЖАВОХИРЛАЪЛ Н Е Р У

А Йўлдошев

ЖАВОҲИРЛАЪЛ НЕРУ

Масъул муҳаррир
ЎзССР ФА мухбир аъзоси М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

~~ТОШКЕНТ~~
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
1989

Брошюрада ҳинд халқининг кўзга кўринган давлат ва сиёсий арбоби, етук мутафаккири, файласуф ва тарихчиси, колониял тузумнинг ашаддӣ душмани, Ҳиндистон миллий-озодлик ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири, типичлук учун тоғмас курашчи, Совет Иттифоқининг самийин дўсти, мустақил Ҳиндистоннинг биринчи Бош вазири Жаҳоҳирлаъл Нерунинг кўп қиррали ибратли ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қилинади.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Тақризчилар:

тарих фанлари номзоди Ф. САЛИМОВА,
филология фанлари номзоди Т. ХОЛМИРЗАЕВ

№ 0503030000-14
M355(04)-89

ISBN 5-648-00670-5

АБДУМАННАП АБДУРАХМАНОВИЧ ЮЛДАШЕВ

ДЖАВАХАРЛАЛ НЕРУ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Х. Зарипова*
 Рассом *В. Александрова*
 Бадний муҳаррир *А. Баҳромов*
 Техмуҳаррир *Н. Абдурахмонова*
 Корректор *М. Шамсутдинова*

ИБ № 5119

Теринга берилди 9.10.89. Босинга рухсат этилди 24.10.89 P08945. Формат 84×108¹/₃₂. Босмахона қозони № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 3,15. Ҳисоб-нашриёт л. 3,2. Тиражи 3000. Заказ 223. Баҳоси 15 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький прос-
пекти, 79.

КИРИШ

Афсоналарда сув устидаги куррайи замин чайқалиб кетмаслиги учун унга тоғлар ўрнатилган дейилади. Бизнинг назаримизда бу тоғлар башарият ақлу заковати, унинг қалб қаъридаги бебаҳо бойликларни ўзида мужассамлантирган донишманд, олим ва фузалолардир.

Қўҳна тарих гувоҳлик беришича, инсониятнинг буюк ақлу дониш кишиларгина тинч-тотув яшашга ундаб, ўз жаҳолатининг қурбони бўлишдан сақлаб келганлар.

Ҳинд халқининг буюк фарзанди, йирик давлат арбоби, миллий-озодлик ҳаракатининг етук раҳбари, тинчлик, демократия ва ижтимоий тараққиёт учун фаол курашчи, ижтимоий адолатсизлик, миллий ситамнинг ашаддий душмани, Совет Иттифоқининг самимий дўсти Жавоҳирлаъл Неру жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган ана шундай сиймолардан биридир. У ўзининг илмий тадқиқотларида инсоният яратувчилик ва вайрон этиш кучига эга бўлгани ҳолда, ҳар бир кишининг вазифаси ижтимоий тараққиёт ва озодлик учун курашдан иборат деб кўрсатади. Жавоҳирлаъл Неру дунёқарашининг тинчликсеварликка чорловчи айни шу ғоялари унинг йирик сиёсий арбоб сифатидаги бутун фаолиятида ўзининг амалий ифодасини топган. У фақат ҳинд халқининг мустамлакачилик сиёсати асоратидан озод бўлиши учун курашибгина қолмай, балки бутун жаҳонда халқаро кескинликни юмшатиш йўлида кураш олиб борди. Бошқа мамлакатлар билан дўстона муносабатлар ўрнатди, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳамкорликни ривожлантирди.

Жавоҳирлаъл Нерунинг илмий фаолияти уни жаҳон тараққийпарвар жамоатчилигига таъинтди. Унинг йирик асарлари дунёнинг кўп тилларига таржима қилинди. Шуниси эътиборлики, Ж. Неру ўзининг қатор асарларида Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккир ва давлат арбоблари Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқаларнинг маданий меросини эъзозлаб,

улар ҳинд халқи маданиятининг ривожланишига ўзига хос таъсир кўрсатганлигини қайд этди.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси М. С. Горбачев 1986 ва 1988 йилларда Ҳиндистонга қилган сафарлари давомида Жавоҳирлаъл Нерунинг Ҳиндистон тарихида салмоқли ўрин эгаллаганлигини ва унинг совет-ҳинд дўстона муносабатларининг ривожланиши ва мустақкамланишига самарали таъсир кўрсатганлигини бир неча бор таъкидлади, уни «Совет-ҳинд дўстлигининг меъмори» деб атади.

1989 йил ҳинд халқининг ажойиб фарзанди, мустақил Ҳиндистоннинг биринчи Бош министри Жавоҳирлаъл Неру таваллуд топганига бир аср тўлиши кенг миқёсда нишонланади. Бу буюк санани ҳинд халқи билан биргаликда бутун тараққийпарвар жаҳон жамоатчилиги ҳам муносиб кутиб олади.

Совет Иттифоқида ҳам ушбу қутлуғ кунга муносиб хозирлик кўрилаётганлиги қалбларимизни ғурур ва ифтихор ҳисларига тўлдиради.

Москвада Ж. Неру туғилган кунига 100 йил тўлишини тантанали нишонлаш мақсадида махсус комитет тузилган.

1989 йил давомида Совет Иттифоқининг турли шаҳарларида, жумладан, Тошкентда ҳам шу санага бағишлаб тантанали маросимлар ўтказилиши кўзда тутилмоқда.

Мазкур рисолада теран ақл-заковат соҳиби Жавоҳирлаъл Нерунинг ҳаёти ва фаолияти, дунёқараши тўғрисида мухтасар маълумотлар келтирилди.

ЖАВОҲИРЛАЪЛ НЕРУНИНГ ЕШЛИК ЙИЛЛАРИ ВА СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Жавоҳирлаъл Неру 1889 йил 14 ноябрда Ҳиндистоннинг Оллоҳобод шаҳрида дунёга келди. Унинг отаси Мотилал Неру (1861—1931) таниқли адвокат, йирик жамоат арбоби, Ҳиндистон Миллий Конгресси (ҲМК—1885) партиясининг ўнг лидерларидан бири бўлган. Ж. Неру ўз аجدодлари ҳақида жуда қизиқарли маълумотлар келтирган. Унинг сўзларига кўра уларнинг келиб чиқиши асли Қашмирдан бўлган. Жавоҳирлаъл кашмирликларнинг миллий анъаналари ва расм-русмларини ардоқлаб, эҳтиёткорлик билан сақлаб келаётганликларини ҳурмат билан тилга олади.

Жавоҳирлаълнинг аجدодларидан таниқли брахман Раж Каул санскрит, форс тили ва адабиётини яхши билган. Шу сабабли XVIII асрнинг охирида император Форруҳ Сиар унй Деҳлига таклиф қилган ва кичик бир дарё бўйидан унга ер ажратиб берган. Ҳиндларда кичик дарё ёки канал Наҳр деб аталган. Маълумотларга кўра, Нерулар оиласи ана шу дарё бўйида яшаганлиги учун исмларига *наҳр* сўзи қўшиб айтилган, кейинчалик Каул исми ишлатилмасдан, наҳр сўзи «Неҳру»га айланиб кетган.

Каул-Неру хонадонидаги кишилар ниҳоятда қобилиятли ва истеъдодли бўлганлар. Шу сабабли улар давлат идораларида улкан нуфузга эга бўлганлар. Мотилалнинг боболаридан бири император саройида адвокат, яна бири Гангадхар Неру эса Дели полициясининг бошлиғи лавозимида ишлаган.

Жавоҳирлаъл отаси хонадонида кечган болалик йилларини хотирлар экан, уларнинг оиласида ҳинд ва мусулмон маданияти — удумлари, тили, кийим ва таомлари бирдек эъзозланган дейди. Сабаби, отаси Мотилал Неру ҳинд халқи хоҳ ҳиндуизм динида бўлсин, ёҳуд мусулмон ҳисоблансин уларнинг ватани, дарду алами, орзу-умидлари бир эканлигини яхши билган ва бу ҳақда оила аъзоларига ҳам кўп гапирган.

Бу хонадон диний урф-одатларга берилган бўлмаса

ҳам ҳиндуларнинг «Холи» (баҳор), «Дивали» (ёруғ-лик), мусулмонларнинг «Наврӯз» (янги йил) ва бошқа байрамлари онла аъзолари томонидан бирдек нишонланган.

Мотилал Неру инглиз, форс, араб тилларини яхши билган, шеърлар ҳам ёзиб турган, техникага жуда қизиққан. 1900 йили у Оллоҳободдан кўп хонали, катта, чиройли уй сотиб олади. Уни ананд бхаван, яъни шодлик макони деб атайдилар. Ҳақиқатан ҳам бу уй доимо одамлар билан гавжум бўлиб, унда ўйин-кулги аримасди. Кейинчалик бу ҳашаматли уй ва чиройли ҳовли ўзининг баъзи қулайликлари билан мустақиллик учун кураш маркази бўлиб қолади. У ватанпарвар Ҳиндистон Миллий Конгресси партиясига совға қилинади ва уни свараж бхаван — озодлик маскани деб атай бошлайдилар. Жавоҳирлаъл мана шундай хонадонда ўсиб улғайди, характери ва хулқ-атвори шаклланди, дунёқараши такомиллашди. Бу хонадонга олимлар, ёзувчилар, миллий-озодлик курашининг раҳбарлари тўпланардилар. Уларнинг суҳбатлари ва фаолиятларини эшитиб, кузатган Жавоҳирлаъл шу муҳитда тобланди.

Уйдаги шарт-шароит ёш Жавоҳирлаълни илмли киши бўлиб етишишига имконият яратди. У болалигиданоқ маълумотли кишилар тарбиясида бўлди, ўқиш ва ёзишни ўрганди. Инглиз тилини мукаммал билиш унга жаҳон илм хазинаси эшигини очди. Энди у Жюл Верн, Вольтер Скот, Гарберт Уэллс, Редьярд Киплинг сингари машҳур ёзувчилар асарларини қўнт билан мутолаа қилди.

Ёшлигида Жавоҳирлаълга онаси Сварупрани ҳикоя, эртақлар айтиб берарди. Кўпинча «Махабхарата», «Рамаяна» каби қадимги ҳинд эпоси, сипоҳийлар қўзғолони ва унинг қаҳрамонлари Гантия Топи ва Лакшми Бой ҳақида сўзлаб берарди. У қўнт билан тинглар, унинг кўз олдида қадимги Ҳиндистон тарихи гавдаланарди. Одатда Жавоҳирлаъл бирор нарсага ишонч ҳосил қилишдан олдин, «нима учун шундай?» саволига тўлиқ жавоб олишни истарди. У доимо ота-онаси, бувиси ва бошқаларга динга алоқадор саволлар берар ва бу саволларга ҳеч кимдан қониқарли жавоб ололмаганлиги сабабли ҳайрон бўларди. Шу сабабли Жавоҳирлаълда ёшлигиданоқ диний эътиқодга нисбатан ноаниқ тасаввур вужудга келди.

Келгусида ўқимишли киши бўлиб етишиш мақсадида у 1905 йил Англияга келади ва Лондон яқинидаги Хоррау мактаб-пансионатида, кейинчалик 1907 йилдан

бошлаб Кембриж университетида ўқийди. Бу ерда ўқиб юрган даврида у тарих, фалсафа, айниқса сиёсатга қизиқади. Илғор фикрли студентлар билан ўртоқлашади, Ҳиндистонда нашр қилинаётган адабиётлар билан мунтазам равишда танишиб боради. Шунингдек, уни Ҳиндистондаги сиёсий аҳвол ҳамда ирқий таҳқирланиш кўпроқ қизиқтиради. Имтиҳонларни муваффақиятли топшириб, табиий фанлар бакалаври унвонини, сўнгра Иннер Темплда адвокат бўлиб ишлаш ҳуқуқини олади.

Жавоҳирлаълнинг етти йиллик талабалик даври унинг характери ва дунёқарашининг шаклланишида катта роль ўйнади ҳамда уни Европа, биринчи навбатда Англия маданияти ва сиёсати билан таништирди.

Жавоҳирлаъл Англияда ўқиб юрган кезларида 1905—1908 йилларда Ҳиндистонда Тилак (1856—1920) бошчилигида инглиз мустамлакачиларига қарши миллий-озодлик ҳаракати бўлиб ўтди. Кейинчалик бу ҳаракат раҳбарлари икки: «мўътадил» ва «экстремист» группаларга бўлиниб кетди. Мўътадиллар инглиз колонизаторлари билан биргаликда Тилак ва унинг намоёндаларига қарши чиқдилар, шу сабабли бу ҳаракат тушқунликка учради. Жавоҳирлаъл бу ҳодисаларни кузатиб бориб, бутун вужудин билан Тилак фаолиятини маъқуллади.

Жавоҳирлаъл 1912 йил кузида Ҳиндистонга келди. Бу вақтда Ҳиндистон миллий-озодлик ҳаракатининг турғунлик даври, яъни экстремистларнинг енгилган даври бўлиб, фақат биринчи жаҳон уруши даврида Ҳиндистондаги антиимпериалистик кучлар бирлаштирилди.

Шу йилнинг ноябридан бошлаб Жавоҳирлаъл отасининг адвокатлик конторасида ишлади. Декабрь ойида биринчи марта Ҳиндистон Миллий Конгрессининг Банкипур сессиясида иштирок этди ва шу партияга аъзо бўлди. Бу вақтда унинг сиёсий қарашлари аниқ бир гояга бўйсундирилмаганди.

Жавоҳирлаъл ўзи яшаб турган ва инглизлар ҳукмронлик қилаётган Ҳиндистоннинг оғир шароитига кўни-киш мумкин эмаслигини, бунинг учун маълум бир ҳужумкор, жанговар позицияни эгаллаш кераклигини тушунди. Лекин қайси позицияни? Кимлар билан? Кимга ишониш керак? каби саволлар унинг бутун фикрини қамраб олганди. У бу муаммоларга жавоб ахтарди. Шу мақсадда у турли тарихий, фалсафий, диний асарларни, айниқса, Б. Расселнинг «Диннинг моҳияти», «Озод кишининг ибодати» каби асарларини қайта-қайта

мутолаа қилди. Дунёда содир бўлаётган воқеаларни синчиклаб ўрганди. Шу даврда империалистик давлатлар ўртасида низолар кучли бўлиб, жаҳон уруш арафасида эди.

Биринчи жаҳон уруши даврида Ҳиндистон колония сифатида урушга жалб қилинди. Жавоҳирлаъл Ҳиндистон мудофааси армиясига киришга ариза берди. У Оллоҳобод комитетининг рекрут (солдат) ликка ёллаш (бундай комитетлар шу йиллари Ҳиндистоннинг барча шаҳар ва қишлоқларида мавжуд бўлган) ишида қатнашди.

Табиийки, нега у мустамлакачиларга хизмат қила бошлади деган савол туғилади. Маълумки, Жавоҳирлаъл бошқа ҳаммаслаклари қатори, Ҳиндистонни озод ҳолда кўришни истарди. Аммо озодликни қўлга кириштириш учун халқ ҳарбий жиҳатдан қай даражада тайёр эканлигини билиши керак эди. Биринчи жаҳон уруши билан боғлиқ ҳарбий ҳаракатлар — шу йиллардаги Жавоҳирлаъл фаолияти Ҳиндистон ёшларининг ҳарбий жиҳатдан тайёргарлик ҳолатини билишга имкон берарди ҳамда унинг ҳинд ёшлари орасида сиёсий фаолият олиб бориши учун имкон яратарди.

Тахминан бир ярим миллион ҳиндистонлик солдатлар Месопотамия, Сурия, Фаластин, Арабистон ярим ороли, Африка, Эрон, Афғонистонда жанг олиб бордилар. Бу урушда инглизлар Ҳиндистондан хом ашё базаси сифатида фойдаландилар.

Уруш йиллари Ҳиндистоннинг ҳарбий ҳаракатларга жалб қилиниши сабабли мустамлакачиларга қарши миллий-озодлик ҳаракати авж олмади. Аммо 1916 йил апрель ойида Тилак, сентябрда Анна Безант «Гомрул» (инглизча «хоум рул» сўзидан олинган бўлиб, ўз-ўзини бошқариш маъносини англатади) лигасини ташкил этдилар. Бу лиганинг асосий мақсади — инглиз империяси доирасида конституцион йўл билан Ҳиндистонни ўз-ўзини бошқаришга эришишга қаратилган эди. Жавоҳирлаъл ҳам бу лигага аъзо бўлди. Кейинчалик Тилак ва Анна Безант қамоққа олинганларидан сўнг Мотилал Неру бу ҳаракатнинг раиси бўлди. Жавоҳирлаъл эса отасига ёрдамлашди.

Бу ҳаракатга инглиз ҳукумати дастлаб жиддий эътибор бермади. Лекин ишчи ва деҳқонлар бирлашган ҳолда конституцион талаблар билан бир қаторда маълум сиёсий шиорларни ҳам илгари сурганларида улар мазкур ҳаракат намояндаларини таъқиб эта бошладилар. Натижада колонизаторлар билан ҳинд халқи ўрта-

сида тўқнашувлар юз берди. Бу ҳаракатлар аёвсиз равишда қурол ёрдамида бостирилди.

1916 йил 8 февраль Жавоҳирлаъл ҳаётида унутилмас кун бўлди. У Камола Каул исмли Кашмир брахманининг қизига уйланди. Камола гарчи мактабда таҳсил кўрмаган бўлса ҳам, оилавий тарбияси юқори даражада бўлган. У ўқиш, ёзишни ҳамда инглизча сўзлашишни яхши билган. 1917 йил ноябрь ойида улар фарзанд кўрдилар. Уларнинг қизи Индира Ганди келгусида отаси каби етук давлат арбоби бўлиб етишиб чиқди. У бир неча йил давомида мустақил Ҳиндистон давлатини бошқарди.

1916 йил Лакнауда Ҳиндистон Миллий Конгрессининг 31-сессияси бўлди. Бу ерда Жавоҳирлаъл Мохандас Қарамчанд Ганди (1869—1948) билан танишди. Шу кундан бошлаб бу икки улуғ инсон ўртасида дўстлик мустаҳкамлана борди.

Маълумки, Ганди ғоялари Жавоҳирлаъл Неру сиёсий фаолиятига улкан таъсир кўрсатди. Ганди Жанубий Африкада узоқ муддат давомида муҳожирликда бўлиб, Ҳиндистонга қайтгач, Чампурана ва Кхеда шаҳарларида «Сатьяграха» — ҳақиқатга интилиш сиёсатини кенг авж олдирди. Бу куч ишлатмаган ҳолда плантаторларнинг зolimлигига қарши курашга қаратилган сиёсат эди. Бу кураш методи Жавоҳирлаълни ўзига тортди ва унга завқ бағишлади.

Жавоҳирлаъл Ганди таълимотининг моҳиятини қуйидагича таърифлаган эди: «Ганди таълимоти бу янгилик эмас. Унинг ғояси инсон фикри пайдо бўлгандан бошлаб, қадимдан мавжуд. Аммо Гандининг хизмати шунда эдики, у биринчи бўлиб уни кенг халқ оммаси миқёсида — сиёсий ва социал ҳаракатда амалий қўллади».

Ҳақиқатан ҳам гандизм ғояларининг илдизи — қадимги динлар: буддизм, хиндуизм, жайнизм, христианликка (гандизмнинг куч ишлатмаслик сиёсати — христианликдаги «ўлдирма» таълимоти асосида қурилган) бориб тақалади.

Ийрик мутафаккирлар ва миллий-озодлик ҳаракатининг раҳбарлари: ҳиндистонлик Рамакришна ва Вивекананда, Тилак ва Ауробиндо Гхош, инглиз Жон Рескин, америка файласуфи Р. Уолдо Эмерсон ва Генри Девид Торо кабиларнинг буржуа цивилизациясини инкор этувчи, қул меҳнатига асосланган деҳқонлар жамоасига қайтишни тарғиб этувчи ғоялари гандизм таълимотининг таркибий қисмини ташкил этган. Айни шу томонлари билан Ганди ва Лев Толстой фикрлари

бир-бирига ўхшаш бўлган. Улар хат ёзишиб турганлар ва ўзаро фикр алмашганлар. Лев Толстойнинг «Қисқача инжил», «Энди нима қилмоқ керак» асарлари Гандида катта таассурот қолдирган.

Қадимий маданият ўчоғи ҳисобланган, буюк тарихга эга бўлган Ҳиндистон узоқдаги бир орол қўлида таланаётганлигини кўриб Жавоҳирлаъл эзиларди. У инглиз мустамлакачилари дастидан ночор аҳволга тушиб қолган халқининг корхона ва плантацияларда калтакланишларини кўриб қаттиқ изтироб чекарди. У бутун ҳаётини мана шу бедодликка қарши курашишга, ўз халқини бу зулм занжиридан озод қилишга бахш этди.

Биринчи жаҳон уруши қарам Шарқ мамлакатларида, шу жумладан, Ҳиндистонда ҳам миллий-озодлик ҳаракатининг кучайишига сабаб бўлди. Ҳиндистоннинг бир неча шаҳар ва қишлоқларида тез-тез норозилик чиқишлари бўлиб турди. Уруш йилларида бойиган ва ўзининг иқтисодий позицияларини мустаҳкамлаб олган ҳинд миллий буржуазияси ҳам умумантиимпериалистик ҳаракатга қўшилди. Мамлакатда инқилобий кризис кучайиб борди.

Инглиз мустамлакачилари арзимас реформалар ҳамда полиция таъқибини янада кучайтириш орқали инқилобий портлашнинг олдини олишга ҳаракат қилдилар. 1919 йилнинг март ойида колоннал ҳукумат мамлакатда полиция таъқибини янада кучайтиришга қаратилган «Роулетта қонуни»ни эълон қилди. Лекин бу қонуннинг эълон қилиниши мустамлакачиларга қарши янги инқилобий ҳаракатларни бошлашга туртки бўлиб хизмат қилди.

Курашни биринчи бўлиб Бомбей тўқимачилари бошлаб бердилар. Улар 125 мингдан зиёд киши иштирок этган норозилик намойишини ташкил қилдилар.

Мамлакатда авж олиб кетган миллий-озодлик ҳаракатига Ҳиндистон аҳолисининг турли табақалари қўшилдилар. Октябрь инқилоби Ҳиндистон миллий буржуазиясининг энг нуфузли сиёсий ташкилоти — Ҳиндистон Миллий Конгрессининг фаолиятига катта таъсир кўрсатди. Бир томондан ҳинд буржуазияси ва инглиз империалистлари ўртасидаги кескинликнинг кучайиб кетиши, иккинчидан, рус революцияси натижасида халқ оммаси активлигининг ошиб бориши ХМҚ раҳбарларини мамлакат озодлиги учун янада активроқ курашишга чорлади.

Октябрь инқилобидан кейин дастлабки йиллардаёқ Ҳиндистоннинг кўзга кўринган йирик сиёсий арбоблари

ва мутафаккирларидан Бал Гангадхар Тилак, Бипин Чандра Пал, Лала Лажпат Рай, Мохандас Карамчанд Ганди ҳамда эндигина сиёсий фаолиятини бошлаган Жавоҳирлаъл Неру ва бошқалар Совет Россиясида юз берган муҳим ўзгаришлар ҳақида илиқ фикрлар билдиришди.

«Менинг ҳеч шубҳам йўқки,— деб ёзган эди Жавоҳирлаъл,— совет инқилоби кишилик жамиятини анча илгарилатиб юборди ва ҳеч қачон ўчириб бўлмайдиган ёрқин нур ёқди. У янги цивилизацияга пойдевор қурди ва бу йўлдан бутун дунё халқлари бориши мумкин».

Улуғ Октябрь инқилобининг моҳияти, кучи ва мазлум халқларга таъсири ҳақида у қўйдагиларни ёзган эди: «Улуғ Ленин раҳбарлигида амалга оширилган Октябрь инқилоби билан бир пайтда биз ҳиндистонликлар ҳам миллий-озодлик ҳаракатимиз йўлида янги босқичга қадам қўйдик. Халқимиз бир неча йиллар давомида зулм ва истибодга мардларча бардош бериб келди. Гарчанд, биз Махатма Ганди раҳбарлигида Ленин йўлидан фарқ қиладиган йўлдан кураш олиб борган бўлсак ҳам, Ленинга тасанно айтдик ва унинг изидан эргашдик».

1919 йил февралда Мотилал Неру Оллоҳободда ўз ҳисобидан «Озодлик» газетасини чиқара бошлади. Шу газетанинг раҳбарларидан бири Жавоҳирлаъл Неру эди. Ота-бола Неруларнинг газетада босилган колониал тузумга қарши публицистик мақолалари халқ оммаси орасида кенг тарқалди. Лекин 1923 йил газета ўз фаолиятини тугатишга мажбур бўлди. Бунга газетани чоп этиш учун етарли маблағ етишмаслиги, Ҳиндистоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида ота-боланинг халқ оммасини колониал тузумга қарши курашга чорлашлари, сиёсий тарғибот ишларини олиб боришлари ҳамда қамоққа олинишлари сабаб бўлди.

1920 йил декабрида Жавоҳирлаъл ХМК нинг Нагпур шаҳридаги сессиясида қатнашди ва Гандининг инглизлар билан ҳамкорлик қилмаслик сиёсатини қўллаб-қувватлади. У 1921 йил декабрь ойида Оллоҳободда конгресс ғояларини тарғиб қилгани учун илк бор қамоққа олинди.

1922 йил апрелда Жавоҳирлаъл маҳаллий саноатни ривожлантириш компаниясини ташкил этди. Маҳаллий савдо ходимлари билан келишиб, Кхадри (қўлда тўқилган либосларни кийиш) ҳаракатини ташвиқот қилди. Натижада ҳинд халқи инглизлар томонидан ташиб кетилган ўз хом ашёларидан ишланган ва ўзларига бир

неча баробар қимматга сотилаётган инглиз молларини ёндира бошладилар. Саросимага тушган инглиз мустамлакачилари Жавоҳирлаълни ҳибсга олдилар ва Лакнау қамоқхонасига ташладилар.

Аваҳтада унинг бирдан-бир овунчоғи китоб бўлди. Айниқса, уни тарихий адабиётлар қизиқтирди. Ўтмиш сабоқларини ўрганиш билан у келажакни билишга интилди. Бу ерда Малесоннинг «Сипоҳийлар қўзғолони», Венсента Смитнинг «Ҳиндистон тарихининг бошланғич даври», Герберт Уэллснинг «Инсониятнинг қисқача тарихи», Д. М. Кейнснинг «Француз революцияси» сингари икки юздан ортиқ китобларни ўқиди. Бу китоблардан олган кўчирма цитаталар асосида «Орийларнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги» номли тарихий очеркини ёзди. Кейинчалик бу цитаталар «Дунё тарихига назар», «Ҳиндистоннинг кашф этилиши», «Автобиография» каби асарларини ёзилишида манба бўлиб хизмат қилди.

Қамоқда яна у Р. Тагор, В. Шекспир, Б. Шоуларнинг шеър ва прозалари, В. Гюго романлари, Умар Хайём рубойлари, Байрон, Шелли поэзиялари, Тургеневнинг «Рудин», Лев Толстойнинг «Анна Каренина» каби асарлари билан танишади.

Қамоқдан озод бўлгач, Жавоҳирлаъл раҳбарлигида конгрессчилар қўшма провинцияларда конгресс фондига маблағ йиғадилар, «кхади» ҳаракатини тарғиб қиладилар. Айниқса, Жавоҳирлаъл Неру конгресс сафини жиҳслаштиришга катта эътибор беради.

1923 йил апрелда Оллоҳобод муниципал советининг йиғилишида Жавоҳирлаъл шаҳар муниципалитетининг раиси қилиб тайинланади.

У миллий-озодлик ҳаракатининг турли уюшмаларида — хоҳ диний, хоҳ сиёсий уюшма бўлишидан қатъи назар иштирок этади ҳамда уларни қўллаб-қувватлайди.

Шу йили сентябрь ойида Муктасар шаҳрида «Акали» (сикхлар диний сектасининг номи, бу ҳаракат 20-йилларда антиколониал характерда бўлган) ҳаракатини ёқлаб уни тарғиб қилади. Жанто, Набха князлигида халқнинг колониал ҳокимиятга қарши ҳаракатида қатнашади. Натижада учинчи марта қамоққа олинади.

1923 йил декабрда ҲМК нинг секретарларидан бири бўлиб сайланади. Бир йилдан сўнг бош секретарь қилиб тайинланади. Шу йиллари инглизларнинг диний ва миллий адоват ўтини ёқишга қаратилган низолари туфайли ўзаро урушлар келиб чиқди. Уч йил ичида 70 марта ҳинду ва мусулмонлар ўртасида қонли тўқна-

шувлар бўлиб ўтди. Жавоҳирлаъл шу йиллари халқ орасида юриб тушунтириш ишлари олиб борди.

1926 йил март ойида соғлиғи ёмонлашган Қамолани даволатиш мақсадида Швейцарияга келади. 1927 йил Берлинда Вирандранат Чаттопадхьяя (Чатто — илмий коммунизм йўлини тутган, III Интернационал билан алоқада бўлган инқилобчи) билан танишади.

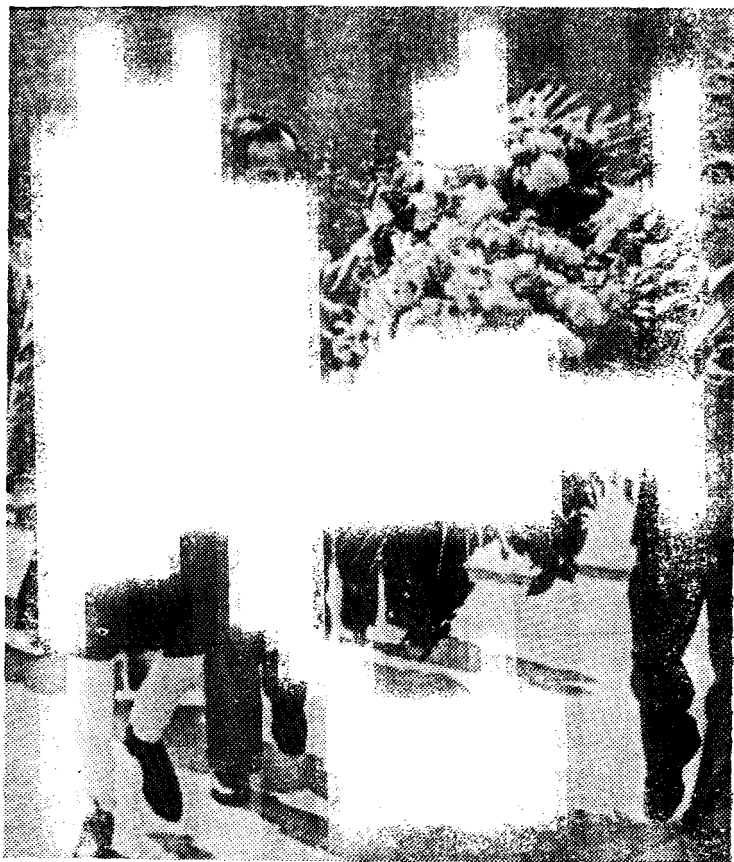
Чатто маслаҳати билан Жавоҳирлаъл мустамлака халқларининг Брюссель конгрессида Ҳиндистон Миллий Конгрессининг вакили сифатида иштирок этади. У бу конгрессда сўзга чиқиб Ҳиндистон миллий озодлик курашини бутун дунё прогрессив кучи бўлган антиимпериалистик ҳаракат билан боғлайди. Конгресс қатнашчилари Ҳиндистонни озод этилишини маъқуллайдилар. Жавоҳирлаъл ана шу антиимпериалистик Лиганинг президентларидан бири ва ижроия комитетнинг аъзоси қилиб сайланади.

Брюссель Конгрессида Жавоҳирлаъл хитой коммунистлари ва гоминданчилари, инглиз коммунисти Гарри Поллитон, Вьетнам миллий-озодлик ҳаракатининг аъзоси Хо Ши Мин ва бошқа прогрессив фикрдаги кишилар билан учрашади ва суҳбатлашади. У конгресснинг бориши, унда қабул қилинган ҳужжатлар ҳақида маълумот бериш билан чегараланиб қолмасдан, балки жаҳонда мавжуд турли сиёсий кучларнинг ривожланиши ҳақида ҳам чуқур фикр юритади.

Жавоҳирлаъл тор миллатчилик доирасидан чиқа олмаган таълимотларни танқид қилиб мустамлакачиликка ва империалистик урушларга қарши курашда Осиё ва Африка мамлакатлари биргаликда ҳаракат қилмоқликлари даркорлигини, халқаро бирдамлик анжумани тузиш лозимлигини уқтиради. У Ҳиндистон мустақиллигини қўлга киритганимиздан сўнггина бутун кучимизни дунёда тинчлик ўрнатиш учун сарф қиламиз, дейди. Бу ишда барча мазлум халқларнинг ишончли дўсти бўлган Совет Иттифоқи билан дўстлик алоқасини ривожлантирамиз деган хулосага келади. Кейинчалик ўзининг бу эзгу мақсадини амалга оширади.

1927 йил октябрида ота-бола Нерулар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ўн йиллик юбилей байрамида иштирок этиш учун СССРга таклиф қилинадилар. Бу сафар Жавоҳирлаъл сиёсий дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир қилади. Айниқса, маориф, миллий иқтисодий масалаларда эришилган ютуқлар уни ҳайратда қолдиради. Чунки бу масалалар ҳиндистонликларни ҳам қизиқтирар эди. У барча миллат

вакилларининг ҳаёт тарзини кузатади, бу халқ намо-
яндалари билан суҳбатлашади, айниқса, хотин-қизлар-
нинг эркеклар билан ёнма-ён туриб янги ҳаёт қураёт-
ганликлари, уларнинг юқори давлат лавозимларида иш-
лаётганликларини кўриб қувонади.

1-расм. Ҳиндистон республикасининг Бош министри Жавоҳирлаъл
Неру В. И. Ленин мавзолейига гулчамбар қўймоқда.

Энди у дунёни бир миллат иккинчи миллат устидан
ҳукмронлик қилиши асосида эмас, балки сиёсий ва иқ-
тисодий жиҳатдан мустақил, озод миллат ва халқлар
ўртасида дўстлик, ҳамкорлик бўлиши ҳақидаги таассу-
рот билан яшади. Қандай бўлмасин мустақил Ҳиндис-
тон давлатини барпо этиш Жавоҳирлаълнинг бирдан-
бир орзуси бўлиб қолди. Социал озодликка, давлат ва

социалистик жамиятга эришмай туриб, ҳеч бир мамлакат, ҳеч бир киши мустақил ривожлана олмайди, деган хулосага келди.

1927 йил охириларида Ҳиндистон ишчиларининг уюшган чиқишлари бўлди. Унда Мадрас металлурглари, нефтчилари, Бомбей тўқимачилари, темир йўлчилари қатнашдилар. Уларнинг касаба союзларида сўл революцион қанот вужудга келиб, унда коммунистларнинг роли катта бўлган. Деҳқонлар ҳам ўз кучларини бирлаштиришга интилдилар: деҳқонларнинг биринчи иттифоқлари — «кисан—сабҳа» фаол иш юрита бошлади. Юқори поғонага мансуб конгрессчиларнинг журъатсизлик билан олиб борган мурасасозлигидан кўнгли ранжиган студент ёшлар ҳам ғалаён кўтардилар. Инглиз ҳукумати ҳўжақўрсинга ҳинд халқи тақдири ҳақида ғамхўрлик қилаётгандек бўлиб кўриниш ва шу билан мамлакатда инглизларга қарши кучайиб бораётган оммавий халқ чиқишларини кучсизлантириш мақсадида Ҳиндистонга Саймон бошчилигидаги комиссияни жўнатди. Бу комиссия зиммасига зоҳиран Ҳиндистондаги идора этиш системасини назорат қилиш юклатилган эди.

Мадрасда Жавоҳирлаъл конгресснинг навбатдаги сессиясида иштирок этади. Сессияда икки сиёсий компания: Саймон комиссиясини бойкот қилиш ва партиялараро бўлғувчи Ҳиндистон конституциясининг асосий принципларини ишлаб чиқиш учун конференция чақириш вазифалари асосий мақсад қилиб қўйилганди. У сессияда Ҳиндистонга тўла мустақиллик берилиши ҳақида сўзлайди. Конгресс делегатлари уни бир овоздан маъқуллайдилар. Ганди бу резолюцияни шошмашошарлик деб қарши чиқади. Мадрас сессияси Жавоҳирлаълни Конгресснинг бош секретари қилиб тайинлайди. У келишмовчиликлар бўлишига қарамай, Конгрессни мамлакатда энг уюшган ва обрўли сиёсий куч деб биллади.

Жавоҳирлаъл секретарь сифатида бу иккала компанияни ҳам қўллаб-қувватлайди. Бироқ у «қоғозда конституция» ишлаб чиқишдан кўра, ҳокимиятни қўлга киритиш вазифаси асосийроқ эканлигини яхши тушунарди. Жавоҳирлаъл бўлажак конституцияга демократик республика эълон қилиниши ҳақидаги моддани киритиш олмагач ва конгресс раҳбарларининг аҳолининг тараққийпарвар ижтимоий кучларига таянмасдан, балки йирик ер эгалари билан ҳамкорлик қилаётганлигини кўриб, Конгресснинг бош секретарлик лавозимидан озод этишларини илтимос қилади.

Конгрессда бирор-бир ижобий ўзгаришга эришишга кўзи етмаган Жавоҳирлаъл Субхас Чандра Бос билан ҳамкорликда янги сиёсий партия — «Ҳиндистон озодлик лигаси»ни тузади. ҲМҚ раҳбарлари унинг истеъфога чиқиш ҳақидаги илтимосини қондирмайдилар ва Конгресснинг сиёсатига қаршилиқ кўрсатмагани ҳолда ўзи ташкил этган лигада фаолият юргизишига рухсат берадилар.

У лигани бутун мамлакатни бирлаштирадиган ва озодлик ҳамда социализм ғояларини ташвиқот қиладиган ташкилотга айлантиришга интилади.

1928—1929 йилларда Жавоҳирлаъл Ҳиндистон бўйлаб кезади, ишчи ва деҳқонлар орасида мустақил бўлиш ҳақида ташвиқот юритади. Унинг раван, ишончли, кенг халқ оммасига тушунарли сиёсий маърузаларида социализм ғоялари ҳам мавжуд эди. У ўзининг дадил фикрлари билан тарқоқ ишчи, деҳқон ва ҳунармандларни бирлаштиришга ҳаракат қилади. Бу Жавоҳирлаълнинг жасур, истеъдодли ташкилотчи ва уддабурон раҳбар бўлганлигидан далолат беради.

1929 йил сентябрида Жавоҳирлаъл Конгресс раиси қилиб сайланади. Декабрда ҲМҚ нинг Лоҳар сессиясида Жавоҳирлаъл раҳбарлигида Ҳиндистон гражданларининг мустамлакачилик сиёсатига қарши бўйсунмаслик компанияси ташкил қилинади. Бу компаниянинг биринчи тadbири сифатида 26 январь Ҳиндистоннинг мустақиллик куни деб эълон қилинади. Ҳар йилнинг шу куни Ҳиндистон халқи инглиз ҳукуматига қарши курашишга қасамёд қилишлари керак эди.

1930 йилнинг 26 январь куни Ҳиндистоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида стихияли тарзда юзлаб митинг ва намойишлар бўлиб ўтади. Ҳиндистоннинг ҳамма ерида ҳинд гражданларининг бўйсунмаслик ҳаракати авж олади. Жавоҳирлаъл асрлар давомида диний урф-одатларга берилиб кетган итоатгўй халқнинг уйғонишини кўриб: «Тараққийпарварлик ғоялари асрлар давомида тинч уйқуда бўлган халқнинг онгини қўзғатди»,— дея ғурурланиб сўзлаган эди.

Ганди гражданларнинг бўйсунмаслик ҳаракатини инглизларнинг туз монополияси қонунини бузиш билан бошлашни таклиф этади. Жавоҳирлаъл унинг бу фикрини мустақиллик учун курашнинг тугал бўлмаган шакли деб тушунади. Инглиз ҳокимияти гражданларнинг бўйсунмаслик ҳаракатини турли йўллар билан тўхтатиш учун барча хийла-найрангларни ишга солади, халқ уларга итоат қилмаганлигидан сўнг мамлакат аҳо-

лисини қамоққа ола бошлайди ҳамда кенг халқ омма-
си орасида кундан-кунга обрӯ-эътибори ортиб бораёт-
ган Жавоҳирлаълни таъқиб қила бошлайди.

Жавоҳирлаъл шу кунлари мамлакатни кезиб, ми-
тинглар ўтказади ва халқни инглиз мустамлакачилари-
га қарши курашга чорлайди. Биринчи апрелдан тўртин-
чи апрелгача бир неча митингга сўзга чиқади. Бу ҳа-
ракатда ҳинд аёлларининг, айниқса Жавоҳирлаълнинг
онаси, хотини ва сингилларининг иштирок этишлари
уни ҳайратга солади.

1930 йил 14 апрелда ҳаракатнинг актив иштирокчи-
си сифатида Жавоҳирлаъл, май ва июль ойларида эса
ҲМҚ нинг барча раҳбарлари қамоққа олинди. Лекин
халқ норозилиги давом этаверди. Ҳукумат мамлакатда
ҳарбий ҳолат эълон қилиш, Конгресс партияси ва унинг
халқ оммаси орасида катта обрӯга эга эканлигини ҳи-
собга олиб, халқ ҳаракатининг кучайиб кетишини ол-
дини олиш мақсадида Миллий Конгресс раҳбарларини
қамоқдан озод этди ҳамда улар билан сулҳ тузишга
мажбур бўлди. Бу сулҳга биноан Конгрессчилар агар
истасалар Ҳиндистон Британия империяси составидан
чиқиш ҳуқуқига эга бўлдилар ва граждaнларнинг бўй-
сунмаслик ҳаракатини тўхтатишлари ҳамда Лондонда
«айланма стол конференцияси»да иштирок этиш учун
ўз вакилини юборишлари мумкин эди. Инглиз ҳукума-
ти эса, ўз навбатида, мамлакатда фавқулодда ҳолатни
бекор қилиш ва барча сиёсий маҳбусларни қамоқдан
озод этиш вазифасини ўз зиммасига олди.

Жавоҳирлаъл бу сулҳга қарши чиқди. Кейинчалик
ҳукумат ўз вазифасини ижро этишда маълум сулҳ
шартларидан бош тортди. 1930 йилнинг октябрида Жа-
воҳирлаъл Лакнауда бўлиб ўтган деҳқонлар конферен-
циясида қатнашди ва уларни ижара ҳақи, ер солиқла-
рини тўламасликка чақирди. 14 ноябрда у ҳукуматга
қарши ифвогарликда айбланиб, туғилган кунда қамоқ-
қа олинди. Бу хабарни эшитган Мотилал ғазабланиб,
норозилик кампаниясини уюштирди. Шу кун и бутун
Ҳиндистонда митинглар бўлиб ўтди, Жавоҳирлаъл номи
унинг севган миллионлаб ҳинд халқи тилида янгради.

Жавоҳирлаъл қамоқда туриб қизи Индира билан
хат ёзишиб туриш учун инглиз маъмурларидан рухсат
сўрайди. У қизига 170 дан ортик хат ёзади. Хатларида
мамлакатда юз бераётган сиёсий воқеаларни чуқур
таҳлил қилади, жаҳон тарихидан қиёсий мисоллар кел-
тиради ва жаҳон ўтмиш маданиятининг етук дониш-
мандлари ҳақида фикр юритади. Бу хатлар Индира

Гандининг сиёсий онгини шакллантириб, маданий савиясини ўстирибгина қолмай, Жавоҳирлаъл Нерунинг машҳур «Дунё тарихига назар» китобининг ёзилишига асос бўлди¹.

1930 йилларда ва ундан кейин ҳам Жавоҳирлаъл Неру дунёқараши буржуа демократик-реформистик концепсияси таъсиридан холи эмас эди. Бу ўринда қизи Индира Ганди кейинчалик шундай деган эди: «Жавоҳирлаъл Неру дунёқараши ёлғиз бир идеологик доктринага асосланмаганди. Унинг дунёқараши эклектик тарзда бўлган. Шу тариқа марксизм-ленинизм ғоялари унга таъсир этган. «Дунё тарихига назар» китоби Неру фикрларининг чуқур ва қизиқарлилиги, тарихнинг аҳамиятли томонлари усталик билан ёритилганлиги ҳамда марксизм-ленинизм ғояларидан холи бўлмаганлиги билан замондошларини ўзига жалб қилади. Жавоҳирлаъл фикрига кўра дунёда содир бўлаётган ўзгаришларни марксист авторлар объектив равишда таҳлил қилардилар». Жавоҳирлаълнинг қизига ёзган мактубларидан унинг эксплуатациянинг барча шаклларига қарши эканлиги сезилади. У Ҳиндистон халқининг инглиз имперализмига қарши курашини бутун жаҳон халқларининг озодлик учун олиб бораётган курашининг бир бўлаги деб тушунади.

1931 йил 26 январь, яъни Ҳиндистоннинг мустақиллик куни яқинлашгани сари ҳинд халқининг озодлик сари кураши кучайиб борди. Бу қаршиликларнинг олдини олиш мақсадида инглиз ҳукумати ҲМК аъзоларини қамоқдан озод этди.

1931 йил 6 февраль куни Мотилал Неру вафот этди. Жавоҳирлаъл ўзининг энг яқин маслаҳатгўйи, дардкашидан жудо бўлди. Конгресснинг уч хил рангли байроғига ўралган тобут Ганг дарёси бўйига олиб келинди. Минглаб халқ бу маросимда иштирок этди.

1931 йил март ойида Ганди Деҳли пактига ёки Ганди-Ирвин пакти деб аталувчи битимга имзо чекди. Унга кўра Конгрессчилар гражданларнинг бўйсунмаслик ҳаракатларини умуман тўхтатишлари ва Англияда «айланма стол» конференциясида қатнашиш учун ўз намояндаларини юборишлари керак эди.

Инглиз ҳокимияти мамлакатдаги ҳарбий ҳолатни бекор қилиш, халқни жазолашни тугатиш, деҳқонлардан тортиб олинган ерларни ўз эгаларига қайтариб бериш

¹ Бу китоб кўп тилларда, СССРда рус тилида 1975, 1981, 1989 йиллари уч жилдда нашр этилган.

каби вазифаларни бажаришни ўз зиммасига олди. Бошқа ҳинд ватанпарварлари каби Жавоҳирлаъл ҳам бу битимга тамоман қарши бўлишига қарамай, партия қарорига бўйсунисига мажбур бўлди.

Шу йилнинг май ойида Корачи шаҳрида Конгресснинг навбатдаги сессияси очилди. Унда иккита резолюция: биринчиси — Ганди-Ирвин пактини тасдиқлаш, иккинчиси — Жавоҳирлаъл тайёрлаган резолюция бўлиб, унга кўра Ҳиндистон халқига умумдемократик эркинлик бериш, диний тафовутларга чек қўйиш каби янги асосий пункт киритилди. Бу пункт Жавоҳирлаъл томонидан «социализм томон қўйилган кичик бир қадам» деб номланди. Унга биноан, давлатга саноатнинг асосий тармоқларини ва табиий бойликларини назорат қилиш ҳуқуқи берилиши керак эди. Сессия делегатлари «пурна свараж» — тўла мустақилликка эришиш талаби билан бирга, Ҳиндистон Миллий Конгрессининг делегатини Лондонда иккинчи марта «айланма стол конференцияси»да қатнашишига розилик билдирдилар. Унга вакил қилиб Ганди номзодини кўрсатдилар.

Ганди Англияда «айланма стол конференцияси»да сулҳ олиб бораётган вақтида инглизлар Деҳли пакти шартларини буздилар. Солиқларни оширдилар, тўламаганларни ўз уйларида қайдадилар, мол-мулкларини мусодара қилдилар. Бу ерда инглизлар турли восита ва хийлалар ишлатиб конференция ишини майда ҳамда иккиламчи масалаларга қаратишга уриндилар. Натижада Гандининг Ҳиндистоннинг мустақиллигига доир барча уринишлари зое кетди.

Ҳукумат Ганди Ҳиндистонга қайтиб келиши билан бу ерда яна ғалаёнлар бошланади деб, Конгресс раҳбарларининг мамлакат бўйлаб юришларини ман этди ва янги қарорлар эълон қилди.

Жавоҳирлаъл ва бошқа конгрессчилар бу қарорларни бузганликлари учун ҳибсга олинадилар. Уларга қарашли уй-жойлар мусодара қилинади. Хуллас, Ҳиндистон миллий-озодлик ҳаракатига алоқадор бўлган барча сиёсий марказлар йўқ қилинади.

Шу йилларда капиталистик мамлакатларда давом этаётган иқтисодий кризис, иккинчи жаҳон уруши хавфи Ҳиндистон озодлиги учун кураш Программасини тезда ҳал бўлишини талаб қиларди.

Хуллас, 30-йиллардаги Ҳиндистондаги кураш ҳинд жамоатчилигининг барча табақаларини уйғотди. Ишчиларнинг иш ташлашлари, деҳқонларнинг норозиликлари, майда йирик мулк эгаларининг чиқишлари, миллий бур-

жуазиянинг норозилиги — уларни озодлик сари бирлаштирди ҳамда шиддатли антиколониял ҳаракат ўз атрофида турли синфий манфаатдаги кишиларни жипслаштирди.

Ганди вақтинча сиёсий ҳаракатларни тўхтатиб туришни маслаҳат берса ҳам Жавоҳирлаъл бунга қарши ўлароқ Конгресс ўз ишини давом эттираверишини талаб қилди. У ҳарқандай сиёсий ҳаракат ман этилганига қарамай ватандошларини 1934 йил мустақиллик кунини нишонлашга чақирди. У шу йили Камолани даволатиш ҳамда Индира Гандини ўқитиш мақсадида оиласи билан Калькуттага, Р. Тагор олдида келади.

Тагор Жавоҳирлаъл оиласини катта эҳтиром ва меҳрибонлик билан кутиб олади. У оддий ҳинд миллий кийимида бўлиб, боқишлари маъноли нуроний қария эди. Тагор меҳмонларни университет хоналари, лабораториялари, заллари ва боғи билан таништиради, муаллимлари билан учраштиради. Бу илм ва одоб даргоҳини келгуси режалари тўғрисида уларга фахр билан сўзлаб беради. Шантиникетан университетидида замонавий дарслар ўқитилганлиги учун ҳам бу илм даргоҳи йирик сиёсий, давлат ва жамоат арбобларини, фан, маданият, санъат соҳасидаги машҳур кишиларни етказиб берарди. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, бу университет ўқитувчилари ва талабалари атрофдаги қишлоқлар аҳолиси орасида маърифат тарқатиш ишларини ҳам фаол олиб борардилар. 16 ёшли Индира шу университетнинг талабаси бўлди. Неру Калькуттадан хурсанд, Р. Тагор билан бўлган суҳбатлардан мамнун бўлиб қайтди. Лекин бу вақти чоғлик яқинлашиб келаётган Озодлик кунини нишонлаш фикри билан ўрин алмашди. Шу кунини шаҳар ва қишлоқларда митинг, намойишлар бўлиб ўтди. Бу ҳаракатга фаол қатнашган Жавоҳирлаълни февраль ойида полиция ҳибсга олди ва 2 йил муддатга Калькутта яқинидаги Алипур қамоқхонасига ташлади.

У қамоқда ўзининг автобиографик асарини ёза бошлади ва 1935 йили уни тугатди. Жавоҳирлаълнинг бу китоби ўнлаб турли миллат тилларига таржима қилинди. У Ҳиндистоннинг янги тарихини ўрганишда асосий манба бўлди. Бу асар ҳақида инглиз матбуоти «Бу китобни ўқимай Ҳиндистоннинг кейинги 15 йиллик тарихини билиб бўлмайди»,— деб ёзган эди.

Бу асарда Жавоҳирлаълнинг кейинги йиллар давомида олиб борган фаолияти тажрибаси умумлаштирилган. Ўз «Автобиография»сида Жавоҳирлаъл Маркс ва

Ленин асарларига мурожаат этади, уларнинг ғояларини Ҳиндистоннинг сиёсий кураши билан боғлайди, Гандининг куч ишлатмаслик сиёсатини таҳлил қилади, Ҳиндистондаги социал-иқтисодий ва диний-ижтимоий масалаларга баҳо беради. Империализмнинг кирдикорларини очиб ташлайди, Ғарб демократиясининг иккиюзламачилиги ва риёкорлиги устидан кулади. Бу китоб 1955 йил СССРда «Автобиография» номи билан рус тилида нашр этилади.

1935 йил 4 сентябрда Жавоҳирлаълни Камоланинг соғлиги ёмонлашганлиги сабабли қамоқдан озод қиладилар. 1936 йил 28 февралда Камола вафот этади. Камола ижтимоий адолатсизлик, миллий камситишнинг ашаддий душмани, демократия, тараққиёт ва тинчлик учун толмас курашчи эди. Унинг қўлида эса фақат севикли хотинининг жасад кули солинган қутичагина қолди, холос. У бу қутичани севикли рафиқасига бўлган чексиз муҳаббати ва Камоладан ёрқин хотира сифатида умрининг охирига қадар сақлади.

Европадан Ҳиндистонга келиши биланоқ Жавоҳирлаъл Ганди, Р. Прасад, А. К. Озод ва бошқа конгресс раҳбарлари билан учрашади. Ички сиёсий аҳвол билан танишади.

Мустамлакачилик сиёсатидан кўп азоб-уқубат чеккан ҳинд ишчи-деҳқон ва зиёлилари кураш усулларини ўзгартиришни талаб қиладилар. Улар талаб қилган янги кураш усуллари кўп жиҳатдан социалистик кураш формаларига яқин эди. Шу сабабли ҲМК да конгресс-социалистик партияси вужудга келади. Лекин бу партия аъзоларининг маълум қисми ҳақиқий социалистлар бўлиб, кўпчилик қисми эса сўл миллий-реформизм тарафдорлари эди. Кейинчалик конгресс-социалистик партиянинг кўпчилик аъзолари илмий социализм ғоясини маъқуллаб Ҳиндистон Коммунистик партияси (1925 йил ташкил топган) сафига кирадилар. «Конгресснинг социалистик ва Ҳиндистон коммунистик партиялари орасида шундай ғоявий яқинлик мавжуд эдики, уларни яқка марксистик партияга бирлаштиришга уринишлар ҳам бўлганди»,— деган эди мамлакатнинг кўзга кўринган коммунистик ҳаракат арбобларидан бири Ш. С. Сардесаи. Лекин мамлакатдаги реакцион кучлар ҳалқни «коммунизм хавфи» билан қўрқитиши натижасида бундай бирлашиш юз бермади.

1936 йил апрелда Лакнау шаҳрида ҲМК нинг навбатдаги сессияси, декабрь ойида эса Файзипур шаҳрида 50-сессияси бўлиб ўтди. Унда Жавоҳирлаъл яна қайтадан конгресснинг раиси қилиб тайинланди.

1938 йилда Жавоҳирлаъл ташаббуси билан Ҳиндистон миллий экономикасини планлаштириш комитети ташкил этилди ва унга ўзи раислик қилди.

2-расм. Ўзбек колхозчилари Ж. Неруга ўзбек миллий кийимини тақдим этмоқдалар.

Англия иккинчи жаҳон урушига қатнашиши билан Ҳиндистонни ҳам урушаётган давлат деб эълон қилади. Жавоҳирлаъл бунга жавобан резолюция тузади: «Биз фашизмга қарши урушишни хоҳламаймиз, лекин империализм бизни эксплуатация қилишига йўл қўймаймиз. Бизни ҳеч ким ташқаридан туриб урушга мажбур этолмайди. Ҳиндистон фақат озод мамлакат бўлган тақдирдагина Англиянинг фашизмга қарши курашини қўллаб-қувватлайди»,— дейди. ҲМК Жавоҳирлаъл фикрини маъқуллайди ва фашизм агрессиясини қоралайди. Яна шунингдек «Ҳиндистоннинг урушда қатнашиши ёки қатнашмаслиги масаласини ҳинд халқининг ўзи ҳал қилиши керак, четдан ҳеч бир мамлакат уни урушда қатнашишга мажбур қила олмайди. Ҳинд халқи ўз табиий

бойликларини империалистик мамлакатларнинг ўз мақсадлари йўлида фойдаланишларига йўл қўймайди»,— дейилади. Бироқ, Буюк Британия ҳукумати ҲМК нинг бу резолюцияси билан ҳисоблашмай биринчи жаҳон уруши йилларида бўлгани каби ҳинд армияси ва моддий ресурсларидан кенг миқёсда фойдаланишга ҳаракат қилди. Мадрас ва Бомбей шаҳарларида 90 минглик ишчиларнинг намоишлари бўлиб ўтди. Улар ҳокимиятни маҳаллий халқ қўлига берилишини талаб қилдилар. Инглизлар халқ норозилигини бостириш мақсадида урушдан кейин бутун сиёсий партия вакиллари, диний жамоа ва ҳинд князликларининг конференциясини чақириш, унда Ҳиндистоннинг янги конституциясини ишлаб чиқиш ҳақида қуруқ ваъдалар бердилар.

1940 йилда инглиз ҳукумати мустамлакачилик сиёсатига қарши курашаётганлар сафини бўлиб ташлаш мақсадида миллий ва диний адоват қўзғатувчи фаолият юргиза бошлади. Уларнинг бу сиёсати натижасида ҲМК ва Муҳаммад Али Жинна (1876—1948) бошлиқ «мусулмонлар лигаси» ўртасида келишмовчилик кучайди. Жумладан, Жинна Ҳиндистон субконтинентда алоҳида мусулмон «Покистон» давлатини барпо этиш планини тарғиб қилди.

1940 йил фашист Германиясининг қўшинлари Франция, Бельгия ва Голландия территориясига бостириб кирганларидан сўнг Чемберлен ҳукумати истеъфога чиқади. Давлат Уинстон Черчилль қўлига ўтади. Баъзи конгрессчилар ана энди Ҳиндистонга мустақиллик берилишини талаб қилиш вақти етди, деб бу янги ҳукуматга умид боғладилар. Бироқ Жавоҳирлаъл Черчиллнинг: «Англия ўз империясининг бир қисми бўлган Ҳиндистондан ажралса, унда улў мамлакат бўлмай қолади»,— деган гапини яхши эслаб қолгани учун бу орзуларнинг амалга ошмаслигини яхши тушунди. Ҳиндистон мустақиллиги учун бўлаётган ҳаракат янада кучаяётганлигини кўрган Англия ҳукумати Ҳиндистондаги барча сиёсий партия ва уюшмаларнинг фаолиятига қарши чиқди, уларни таъқиб қилди. Шундай бўлишга қарамай Конгресс кенг кўламда «гражданиларнинг бўйсунмаслик ҳаракати»ни авж олдирди. Ҳокимиятга қарши митинглар бўлди. Жавоҳирлаъл уларда актив қатнашди ва 30 октябрда яна қамоққа олинди. 1941 йил декабрь ойида барча Конгресс раҳбарларини қамоқдан озод этдилар. Бунга инглиз ҳукумати Ҳиндихитойни босиб олган ва Англия, Америка, Голландия колонияларига хавф туғдираётган Япония милитаризмига қарши

курашда уларнинг ёрдамига суянмоқчи бўлганлари сабаб бўлди. Конгрессчилар ўз позицияларини ўзгартирмаган ҳолда Ҳиндистонда инглиз ҳукмронлигини тугатиш, унга мустақиллик берилишини талаб қилдилар. ҲМҚ нинг Бомбейда бўлиб ўтган Бутунҳиндистон йигилишида «Ҳиндистондан йўқол» резолюцияси қабул қилинди. Ҳукумат бунга қарши барча конгресс раҳбарларини қамоққа олиш билан жавоб берди.

1942 йил август ойида Жавоҳирлаъл яна қамоққа олинди. У ерда у «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарини ёза бошлади. Бу китобда Ҳиндистон тарихининг тафсилотлари камроқ ёритилиб, кўпроқ тарихдан олинган сабоқлар ёрдамида унинг равнақи ва тушқунлиги даврларини келтириб чиқарган шарт-шароит ва сабаблар таҳлил қилинган, Ҳиндистоннинг ривожланиши қонуниятлари кўрсатиб берилган. Жавоҳирлаъл ўзининг Будда, Махавир, Калидаса, Рамакришна, Вивекананда, Ауробиндо Гхош, Тилак, Гокхале, Р. Тагор сингари ватандошларини таърифлаб, улар доимо тинчлик ва озодликка интилганликларини ифодалайди. Улар дунёқарашидаги озодлик, мустақиллик улуғланган ғояларини алоҳида қайд этиб, Ҳиндистоннинг мустақилликка эришиши тарихий зарурият эканлигини таъкидлайди. Бу китоб 1955 йил СССРда рус тилида нашр этилди.

Маълумки, 1945 йил баҳорида уруш Совет Армиясининг немис фашистлари устидан тўла ғалабаси билан якунланди. Шу кунга келиб Ҳиндистонда вазият жуда ҳам жиддийлашган эди. Урушдан кейин ҳарбий саноатнинг қисқартирилиши муносабати билан корхона ва заводлардан ишчиларнинг бўшатилиши, далаларда кам ҳосиллик, озиқ-овқатнинг етишмаслиги, нарх-навонинг кўтарилиши Бомбей, Калькутта, Мадрас ва бошқа йирик саноат шаҳарларида янги антиимпериалистик чиқишларга сабаб бўлди. Бу намоёнларга шу йили қамоқдан озод этилган ҲМҚ раҳбарлари бош бўлдилар. Намоёнчилар яшаш ва ишлаш шароитларини яхшилаш, иш ҳақини ошириш каби иқтисодий талаблар билангина чекланмай, балки Ҳиндистонга тезликда мустақиллик берилишини талаб қилдилар.

1946 йил февралда Бомбейдаги ҳинд қиролий флотининг матрослари қўзғолон кўтардилар. Уларни Қарачи, Мадрас, Калькутта портларида турган кема матрослари қўллаб-қувватладилар. Улар Британия офицерлари томонидан ҳақорат ва хўрлашларни тугатишни талаб қилиб, мачталардан инглиз байроқларини олиб

ташладилар, ўрнига Конгресс ва Мусулмон Лигаси байроқларини, бир неча кемаларда ҳатто қизил байроқлар кўтардилар. Қўзғолон кўтарган ишчи, деҳқон, студент, ҳунарманд, майда савдогар ва ҳарбийлар ҲМҚга ёрдам сўраб мурожаат қилдилар. ҲМҚ раҳбарлари мамлакатда кескин вазият сақланиб қолса, ҳинд ва инглиз қўшинларининг бевосита қуроли тўқнашувларини келтириб чиқариши ва натижада минглаб одамларнинг қони тўкилиши мумкинлигига кўзи етарди. Бу эса ҲМҚ раҳбарларининг «куч ишлатмаслик ҳаракати»га зид эди. Шу сабабли улар намойишлар бўлаётган жойларга ўз вакилларини юбориб, халқ ва армиядаги галаёнларни вақтинча тўхтатилишига эришдилар.

Британия парламенти Ҳиндистонга Петтик Лауренс раҳбарлигида давлат миссиясини юборди. Бу давлат миссияси билан олиб борилган музокара ва сайловларда ҲМҚ барча провинцияларда катта ютуққа эришди ва у Ҳиндистонда энг кўзга кўринган, обрўли партия эканлиги исботланди. Бу воқеа, ўз навбатида, Жавоҳирлаълни руҳини кўтариб юборди. Бомбейда бўлиб ўтган ҲМҚнинг Бутун Ҳиндистон Комитетининг йиғилишида у Конгресс раиси қилиб тайинланди.

У ерда сўзга чиқиб: «Биз учун мустақиллик — бу биз учун чет эл таъсиридан тўла озод бўлмоқ демакдир... Биз Ҳиндистон республикасини барпо қилмоқчимиз»,— деди. Август ойининг бошларида вице-қирол Лорд Уэйвелл Жавоҳирлаълга вақтли ҳукумат тузиш учун рухсат берди. Бироқ инглизлар ҳукумати бўлажак Ҳиндистоннинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан кучли бир бутун мамлакат бўлиб қолишини истамасдилар. Улар ўз ҳукмронликларини узоқ вақт давомида сақлаб қолиш мақсадида мамлакатда диний жамоа келишмовчиликларига олиб келувчи турли сиёсий кучларнинг вужудга келиши тарафдори эдилар. Шу мақсадда вице-қирол бўлажак муваққат ҳукуматидаги 14 ўриндан 6 тасини конгрессчиларга ажратди. Шу вақтнинг ўзида вице-қирол Уэйвелл Жинна бошчилигидаги мусулмонлар лигасига мурожаат қилиб, уларга янги ҳукуматдан 5 жой ажратди. Жинна фақат мусулмон лигасидан иборат ҳукумат тузишни режалаштирган эди. У ўз мақсадига эришиш истагида 16 августни «Покистон учун бевосита кураш куни» деб эълон қилди.

24 август куни вақтли ҳукумат аъзоларининг номлари маълум бўлди. Ҳиндистоннинг вице-қироли Лорд Уэйвелл янги Ҳиндистонни бошқарди. Бош министр ёрдамчиси, ташқи ишлар министри қилиб Жавоҳирлаъл

Неру тайинланди. Бошқа ўринларни Пателъ, Р. Прасад, Сарат Чандра Бос, С. Ражагопалачария, Асаф Али ҳамда энг қуйи табақа намояндаси Жагживан Рам, ҳинд христианларидан Жон Маттхан, сикх лидерларидан Балдев Сингх, Ч. Х. Бхабха ва мусулмон лигасига аъзо бўлмаган икки мусулмон — Шафат Аҳмадхон ва Али Заҳирлар эгалладилар.

2 сентябрда ҳукумат ўз вазифасини бажаришга киришди. 7 сентябрда ҳинд халқи радио тўлқини орқали Жавоҳирлаъл Нерунинг ҳаяжонли нутқини тинглади.

Жавоҳирлаъл ўз нутқида Совет Иттифоқига бўлган муносабатини баён этди. 1946 йил СССР ташқи ишлар министрига қуйидаги мазмунда мактуб йўллади: «Биз СССР билан чин қалбимиздан дўстлик муносабатларини ўрнатишни истаймиз... Биз ишонамизки, Россия ва Ҳиндистон ўртасидаги дўстлик иккала мамлакат учун фойдали бўлади ва бутун дунёда тинчлик, социал тараққиёт учун хизмат қилади».

Совет Иттифоқи жабрланган халқларнинг миллий мустақиллик учун олиб бораётган адолатли курашида бирдамлик кўрсатишнинг ленинча принципларига содиқ қолган ҳолда, Ҳиндистон билан тенг ҳуқуқлилиқ, ўзаро ҳурмат, ҳеч қандай шартсиз ва ҳуқуқларини чеклашсиз муносабат ўрнатишга қарор қилди. Бу билан Совет Иттифоқи колониализм асоратидан бутунлай озод бўлиш ва суверен давлат тузиш учун курашаётган ҳинд халқини руҳан қўллаб-қувватлади. 1947 йил 13 апрелда Москва ва Деҳлида икки мамлакат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилганлиги эълон қилинди.

1947 йил февралда инглиз ҳукумати мустамлакачилар сиёсатини Ҳиндистонга жорий эта олмаётганлиги учун вице-қирол Уэйвелл ўрнига лорд Луис Маунтбэттенни вице-қирол этиб тайинлади. Сабаби, Ҳиндистонда миллий-озодлик ҳаракатини сусайтириш ва у ерда Буюк Британиянинг таъсирини сақлаб қолиш учун айнаи шундай уддабурон, моҳир сиёсатчи керак эди. Л. Маунтбэттен ўз инглиз ҳомийларининг ишончини оқлашга ҳаркат қилди. У Ҳиндистонда ҳиндулар ва мусулмонлар орасида душманлик қўзғатишга қаратилган сиёсат юргизди. Жумладан, 1947 йил 10 май куни Симлада Жавоҳирлаълга Ҳиндистоннинг бўлғуси давлат тузуми лойиҳаси топширилди. Лойиҳада мамлакатнинг икки (Ҳиндистон ва Покистон) га бўлиниши кўзда тутилган. Албатта, Ҳиндистоннинг бирлигига қарши қаратилган ва Ҳиндистонда граждандар урушини келтириб чиқариши мумкин бўлган бу лойиҳага Жавоҳирлаъл қарши

чиқди. Бироқ, надоматлар бўлсинким, 1947 йил 14 июнда бўлган конгресснинг умумҳинд комитети йиғилишида Жавоҳирлаъл конгресснинг аксарият аъзолари иродасига бўйсунган ҳолда бу шармандали лойиҳани маъқуллашга мажбур бўлди. Тез орада Л. Маутбэттен лойиҳаси ўз таъсирини кўрсата бошлади. Ҳиндистоннинг иккига бўлиниши оқибатида унинг тарихида мисли кўрилмаган воқеа содир бўлди. Олти миллиондан ортиқ мусулмонлар ва тўрт ярим миллион ҳиндуларнинг бир территориядан иккинчи территорияга кўчиши юз берди. Натижада бу кўчиш жараёнида ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасида қонли тўқнашувлар бошланди ва 700 мингга яқин киши диний мутаассиблик қурбони бўлди.

1947 йил август ойида Жавоҳирлаъл Ҳиндистоннинг Биринчи миллий конгресси маъқуллаган ҳукумат аъзоларининг рўйхатини тузди. Унга кўра Жавоҳирлаъл Неру Бош министр, Дўстлик ишлари ва ташқи ишлар ҳамда миллий тадқиқот министри, Пателъ Бош министр муовини, А. К. Озод, Р. Прасад, Д. Рам ва бошқалар эса князликлар иши ва ички ишлар ҳамда радио ва информация министри, ҳукумат аъзолари қилиб тайинландилар.

Ниҳоят узоқ орзу қилинган ва кутилган мустақиллик куни — 1947 йил 15 август ҳам етиб келди. Шу кунинг ҳинд халқи қанчадан-қанча қурбонлар, азоб-уқубатлар эвазига 200 йиллик мустамлакачилик зулмига барҳам берди.

Деҳлидаги Қизил қалъа олдидаги майдонда тўпланган минглаб ҳиндларнинг шодиёна ҳайқириқлари остида ўттиз бор тўпдан баробарига отилган ўқ садоси янгради. Ҳинд халқи озод, мамлакат эса мустақил деб эълон қилинди. Қизил қалъа тепасида турган Буюк Британия байроғи ўрнига озод Ҳиндистоннинг уч рангли байроғи ўрнатилди.

Шу куни Жавоҳирлаъл Неру ҳинд халқига мурожаат этиб, қуйидагиларни таъкидлади: «Кўп йиллар аввал биз ўз тақдиримизни белгилаб олдик. Ҳозир мустақиллик учун қилган қасамёдимизни тўлиқ бўлмаса ҳам бир қисмини амалга оширдик. Озодлик учун курашда кўп азоб-уқубатларга гирифтор бўлдик, у ҳали ҳам юрагимизни эзмокда. Энди бизнинг мақсадимиз фақат келажакка қаратилган, аммо келажакни енгилгина қўлга киритиш мумкин эмаслигига ишончим комил...».

Метин иродали Жавоҳирлаъл Неру бу нурли кунни яқинлаштириш учун не-не қийинчиликларни енгиб, не-не азоблар тортмади. Бу кураш йўлида ўн бир йилга

яқин қамоқ азобини тортди. Шу муддат давомида мардонатор курашган Жавоҳирлаъл Неру мамлакат мустақиллигини сиёсий йўл билан қўлга киритиш учун тўрт марта (1929, 1930, 1936—1937, 1946 йиллар) Ҳиндистон миллий Конгресси партиясининг раиси сифатида фаолият юргизди.

ЖАВОҲИРЛАЪЛ НЕРУ — МУСТАҚИЛ ҲИНДИСТОННИНГ БИРИНЧИ БОШ МИНИСТРИ

Жавоҳирлаъл Неру ҳукумат раҳбари сифатида фаолият юргиза бошлаганининг биринчи кунлариданоқ миллий ва диний адоватларга чек қўйиш мақсадида барча кишилар қайси миллат, табақа ва диний жамоага мансуб бўлишидан қатъи назар қонун олдида тенг ҳуқуқли эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди.

Ж. Неру раҳбарлигининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг хоҳ рақиби, хоҳ дўсти бўлсин ўз муносабатларида шахсий қарашларидан умумдават манфаатларини юқори қўя билишида эди. Масалан, унинг ёрдамчиси Пателъ йирик ҳинд буржуазияси манфаатларини ҳимоя қилиб, ҳукумат орасида ўз тарафдорларидан иборат бир гуруҳ тузиб Бош министрни кўпгина сиёсий ташаббусларининг ҳаётга татбиқ этилишига қаршилик кўрсата бошлайди. Ж. Неру Пателъ ахлоқида намоён бўлган зиёлилар билан муносабатидаги калонди-моғлик, социалистик ғоялар тарафдори бўлган конгрессчиларга нисбатан заҳарханда пичинглар, коммунистларга асоссиз равишда қўпол муносабатда бўлиши каби қусурларни ёқтирмасди. Шунга қарамасдан Жавоҳирлаъл Пателънинг ташкилотчилик қобилиятини юқори баҳолаб, ҳамда унинг Ҳиндистоннинг мустақиллиги учун кураш ғояларига ишонар эди.

Ж. Нерунинг давлат арбоби сифатида самарали иш олиб бориши унинг кундалик ҳаётини тўғри тақсимлаб вақтдан рационал фойдалана олганлиги ва ўзига нисбатан талабчанлиги туфайлигина мумкин бўлган. У кечалари 4—5 соатгина ухлар, эрта тонгда туриб, йог системасига асосланган машқларни бажарарди. Шу сабабли у доимо ўзини тетик ҳис этарди. Табиийки, жисмоний соғломлик унинг ақлий фаолиятида эришган ютуқларининг гарови эди. Нега ўзингизни эҳтиёт қилмайсиз, деган саволга у: «Меҳнат инсон соғлиғига ёмон таъсир қилади, деган фикрни қаердан топдингиз. Кишилар онгли, яхши ният билан қилаётган меҳнатидан

эмас, балки дангасалик ва бошқа бирор нарсадан но-
буд бўладилар»,— леб жавоб берган эди.

Жавоҳирлаъл Неру ўзини халққа яқин тутарди. У оддий халқ билан учрашиш, улар билан суҳбатла-
шиш, уларнинг орзу-умидларидан огоҳ бўлиш, улар
билан дардлашишни ўзига одат қилиб олган эди. Бун-
га мисол тариқасида шуни айтиш мумкинки, Ж. Неру
ҳар куни нонуштадан сўнг боққа кириб, у ерда ҳузури-
га келганларни қабул қиларди. Жавоҳирлаъл улар би-
лан суҳбат қилишдан вақтини аямасди. Телефон спра-
вочнигининг «Н» ҳарфи саҳифасида унинг ҳам номери
ёзилган бўлиб, истаган киши у билан телефон орқали
гаплаша олар эди.

Бош министр мамлакатда оғир иқтисодий аҳвол
ҳукм сураётганлиги: озиқ-овқат, саноат ва қишлоқ хў-
жалиги маҳсулотларининг етишмаслиги, транспортнинг
аянчли аҳволда эканлиги ва ишсизликни кўриб уларни
бартараф қилиш чораларини излади. Жумладан у 1948
йилда ишчиларнинг меҳнат ва яшаш шароитларини ях-
шилаш ҳақидаги ҳаққоний талабларини эътиборга ол-
ган ҳолда, ҳукумат ва Таъсис мажлисида ишчи ва хиз-
матчиларни давлат томонидан страхование қилдириш,
минимум иш ҳақини белгилаш, меҳнат тортишувларини
арбитраж (ҳакамлар суди) орқали ҳал этиш ҳамда хо-
тин-қизлар ва болалар меҳнатини енгиллаштиришга
оид қонунларни қабул қилишга эришди. Ж. Неру Ҳин-
дистон экономикасида давлат секторини ташкил этиб,
илгари колониал ҳокимиятга қарашли бўлган барча
корхоналар, темир йўл транспорти ва қурул ишлаб чи-
қарувчи корхоналарни давлат мулкига айлантириш ва
мамлакатдаги йирик «Резерв банки»ни национализация
қилишга эришди.

У йирик саноатнинг ривожланиш жараёнини зарурий
равишда фақат давлат сектори томонидан эмас, балки
имкони борича хусусий сектор орқали ҳам ривожлан-
тиришни талаб қилди. Металлургия, энергетика, станок-
созлик, химия, тоғ ва кон саноати, транспорт каби ҳаёт
учун зарурий бўлган экономиканинг бу соҳалари ёш
давлатнинг назорати остида бўлиши кераклигини ва
улар беш йиллик плани асосида ривожлантирилишини
талаб қилди. Шу билан бирга бўлғуси Ҳиндистон рес-
публикасининг конституцияси лойиҳасини ишлаб чиқди.

Ҳиндистон экономикасининг ҳамма соҳаси Англия
билан боғланган эди. Шунинг учун Ҳиндистоннинг кел-
гусида Англияга муносабати қай тарзда бўлиши маса-
ласи Жавоҳирлаъл Нерунинг доимо диққат марказида

турди. «Бу боғлиқликдан қутулиш учун биз кучимизни йиғишимиз ва қаддимизни ростлаб олишимиз, бу йўлда сиёсий озодликка таянган ҳолда мамлакат экономикасининг мустақиллигига эришишимиз керак»,— деб фикр юритди.

1950 йил 26 январда мамлакат мустақил республика деб эълон қилинди. Бу кун Ҳиндистон халқи сиёсий системага эга бўлган кун деб ҳисобланади. Чунки худди шу куни миллий конституция қабул қилинди. Ҳукумат бошлиғи қилиб Ҳиндистон Миллий Конгрессининг раҳбари Ражендра Прасад тайинланди, давлатни Жавахирлаъл Неру бошқарди. Шу тариқа мамлакатдаги демократик доираларнинг кўпдан бери орзу қилиб келган мақсадлари амалга ошди. Минглаб одамлар янги Деҳлидаги миллий стадионга тўпландилар. У ерда ҳарбий кучлар намоиши бўлди ва байрам олқишлари янгради. Ҳинд халқи чехрасидаги ғалаба хурсандчилигининг чеки йўқ эди.

Ж. Неру эл қатори бу қутлуғ кунда қувонар экан, бу бахтиёр дамларда ҳам Ҳиндистоннинг эртанги куни ҳақида ўй сурди. Ҳиндистонни республика деб эълон қилиниши янги Ҳиндистонни барпо этиш йўлидаги илк қадам эканлигини, олдинда ҳали қилиниши лозим бўлган ишлар кўплигини у яхши тушунарди.

Мамлакат асрий қолоқлигини бартараф этиш, халқ оммаси фақирлигини, ишсизлигини, саводсизлигини тугатиш, Ҳиндистоннинг иқтисодий мустақиллигига эришиш, унинг давлат сифатидаги демократик асосларини мустаҳкамлаш каби ҳал этилиши лозим бўлган масалалар Ж. Неру фикри-зикрини қамраб олган эди. Бу соҳада қўлга киритилган энг катта ютуқ халқ хўжалигини беш йиллик планларга мувофиқ ривожлантириш чораларининг ишлаб чиқилиши ва ҳаётга татбиқ этилиши бўлди. Ж. Неру давлатни планлаштириш раиси сифатида халқ хўжалигини ривожлантиришнинг уч беш йиллик плани лойиҳасини тайёрлаш ва уларни мамлакатда жорий этишда актив қатнашди. Биринчи беш йиллик (1951—1956) планлари асосан халқ хўжалигида ўрнашиб қолган мустамлакачилик қонун-қондаларини йўқотишни, ўрнига янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни акс эттирувчи қонунларни жорий этишни ва шу асосда халқ хўжалигининг барча тармоқларини бошқаришни назарда тутарди. Биринчи беш йиллик план вазилари муваффақият билан бажарилди. Иккинчи беш йиллик (1956—1961) план Ҳиндистон миллий иқтисодий мустақиллигини қўлга киритиш йўлида янги босқич бў-

либ, мамлакатни индустрлаштиришга қаратилган эди. Уни бажаришда Ҳиндистон СССРнинг тажрибаси ва амалий ёрдамига таянди (Бхилай металлургия заводи қурилиши). Учинчи беш йиллик (1961—1966) даврида оғир саноатнинг давлат корхоналарини қуриш ҳажми янада ортди.

Америка ҳукмрон доиралари Ҳиндистонни сиёсий ва иқтисодий қарамликда сақлаб туриш, уни империалистик мамлакатлар ҳарбий блокларига жалб этиб, СССРга қарши «совуқ уруш»да фойдаланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эдилар. Бу ниятларини амалга ошириш учун улар Ҳиндистонга жуда қулай шароитларда узоқ муддатли кредит ҳам ажратмоқчи бўлдилар. Бироқ уларнинг парда орқасидаги ўйинидан ўз вақтида воқиф бўлган Ж. Неру бунга йўл қўймади. Ҳиндистондаги йирик миллий буржуазия вакиллари бу даврда вужудга келган оғир иқтисодий шароитдан фойдаланиб, АҚШ нинг кредитларига таяниб, тез муддатда бойишни орзу қилар эдилар. Шундай мураккаб сиёсий ва иқтисодий шароитда СССР Ҳиндистонга ёрдам қўлини чўзди. Бомбейга бирин-кетин дон ортилган совет кемалари кела бошлади.

1952 йил Ҳиндистонда биринчи марта умумий сайлов ўтказилди. Унда Ҳиндистон Миллий Конгресси республика парламентида мутлоқ кўпчилик овозга эга бўлди. Шу тариқа мамлакатда ҲМК ўз мавқеини янада мустаҳкамлаб олди.

Энди Жавоҳирлаъл Неру Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар билан дўстлик, ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга, империалистик дипломатия найранглари ҳамда ҳинд реакцион кучларининг мунофиқона фаолиятини фош этишга интилди.

Ж. Нерунинг мамлакат ичкарисида ўтказаетган прогрессив ўзгаришларни ва халқаро муносабатлардаги тинчлик сиёсатини илгари сураётганини Совет ҳукумати қўллаб-қувватлаб турди.

Мустақил Ҳиндистон ўзининг халқаро муносабатларини Жавоҳирлаъл Неру ишлаб чиққан «панча шила», яъни тинч-тотув яшашнинг беш принципи асосида амалга оширмоқда. Бу принциплар қуйидагилардан иборат: 1) мамлакатнинг территориал бутунлигини ва мустақиллигини ҳурмат қилиш; 2) бир-бирига ҳужум қилмаслик; 3) ички ишларига аралашмаслик; 4) тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик; 5) тинч-тотув яшаш. «Панча шила»нинг бу беш принципи барча тинчликсевар халқлар орасида эътироф этилиб маъқулланди.

1955 йил февралда СССР Олий Советининг барча мамлакат парламентларига мурожаатида ҳамма давлатлар ўзаро муносабатларда ана шу принципларга риоя этишлари кераклиги айтилди.

1954 йилда Ж. Неру Хитой, Бирма, Цейлон, Индонезия, Покистон мамлакатларига боради. 1955 йил Қоҳирада Абдул Носир билан учрашади. Бу давлат раҳбарлари маълум бир келишмовчиликларга қарамай, «Панча шила» принципларини қўллаб-қувватлайдилар. Айниқса, бу масалаларда Ж. Неру ва Абдул Носирнинг сиёсий платформалари жуда яқин бўлиб, уларнинг империалистик блокларга қатнашмаслик масалаларидаги қарашларида умумийлик мавжуд эди. Бу умумийликни илгари сурган ҳолда улар бўлажак Бандунг конференцияси тинчлик ишига ўзининг улкан ҳиссасини қўшишига катта умид боғлайдилар. Шуниси диққатга сазоворки, улар биргаликда Бандунг конференциясига бир самолётда келадилар.

Йигирма тўққиз мамлакат делегатлари Индонезиянинг пойтахти Жакартадан 100 км узоқликда жойлашган Бандунг шаҳрига тўпланадилар. Ж. Неру «Конференция моҳиятига қўра яшаш эксперименти, у фақат Осиё учунгина зарур бўлмай, балки бутун дунё учун ҳам зарурдир»,— деган эди.

1955 йил 18—24 апрелида Бандунг конференцияси ўз ишини бошлайди. Ж. Неру унинг ташаббускори ва актив ташкилотчиларидан бири эди. Конференция эълон қилган халқаро тинчлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги декларация «панча шила» принциплари асосида ривожлантирилди. Бу декларация мустамлакачилик ва ирқий камситишга қарши ҳамда миллий озодлик курашини авж олдириш, ядро ва термоядро қуролини таъқиқлаш, Осиё ва Африка халқларининг маданий ҳамкорлиги каби чақириқлар билан тўлдирилган эди. Бу конференция тарихий аҳамиятга эга бўлиб, Осиё-Африка давлатларини ўзаро яқинлаштирди, уларнинг тинчлик учун курашида ва мустамлакачилик кишанларини парчалаб ташлашида катта қадам бўлди.

1954 йилда Ж. Неру Совет Иттифоқига таклиф қилинади. Шу даврда икки мамлакат дипломатик доиралари ўртасида Ҳиндистонда давлат сектори орқали миллий оғир саноатнинг асосий тармоқларини вужудга келтириш ҳақида музокаралар борарди. Бу режа амалга оширилган тақдирдагина мамлакат империалистик монополияларга қарам бўлишдан қутуларди. Шунингдек, қатор штатлари хўжалигида феодал уклади сақла-

ниб қолган қолоқ ва аграр Ҳиндистон ривожланган са-
ноат мамлакатига айланарди. Бу сафардан илгарироқ,
яъни 1955 йил февраль ойида Ҳиндистонда СССР ёр-
дами билан «Бхилаи» металлургия заводини қуриш тўғ-
рисида битим имзоланди. Бу «Бхилаи» заводи Ҳиндис-
тон иккинчи беш йиллигининг зарбдор қурилиши бўлди.

3-расм. Ж. Неру ЎзССР ФА Шарқшунослик институтининг меҳмони.

Жавоҳирлаъл Неру 1955 йил 7 июнь кuni расмий
визит билан Москвага келди. У Москва кўчаларидан
ўтар экан, совет ва ҳинд байроқларининг ёнма-ён ҳил-
пираши, совет кишиларининг меҳр ва қувонч билан ку-
тиб олиши уни жуда қувонтирди. Бу сафари фақат
Ҳиндистон эмас, балки бутун дунё диққат билан куза-
тиб борди ва уни тарихий воқеа деб шарҳлади. Ж. Неру
СССРга қилган сафари давомида Ўрта Осиё республи-
каларини ҳам бориб кўриш истаги борлигини билдира-
ди. Сабаби, у кўҳна маданият ва архитектура обидала-
рини кўриш билан бир қаторда, Ўрта Осиё республика-
лари халқ хўжалиги ва маданиятида эришилган ютуқ-
ларни, бу халқларнинг турмуш тарзи ва муаммолар-
нинг қай даражада ҳал этилганлигини билмоқчи эди.
Олмаота, Ашхабод шаҳарларида бўлди. Ўрта Осиёнинг
кўзга кўринган гўзал шаҳри Тошкентга келди. Кўпмил-
латли Ўзбекистон халқи улуғ меҳмонни очиқ чехра ва
гулдасталар билан кутиб олди.

15 июнь кuni Ж. Неру Самарқанд шаҳрига борди.
Бир вақтлар Темур давлатининг пойтахти бўлган кўҳ-
на Самарқанд унга кўпроқ XVI асрда Ҳиндистонда

«Буюк мўғуллар империяси»ни барпо этган темурий Заҳириддин Муҳаммад Бобурни эслатди. Ж. Неру буюк шоир ва ҳукмдор Ҳиндистонда яратган янги архитектура элементларини Самарқандда ҳам кўрди. Самарқанднинг мақбаралари, масжидларини томоша қилди, улуғ ўзбек мутафаккири ва олими Улуғбек обсерваториясини бориб кўрди. Ҳамма ерда уни ишчи, деҳқон ва зиёлилар илиқ кутиб олдилар. Ж. Неру улар билан суҳбатлашди, йирик саноат корхоналари, колхоз ва совхозларида ҳам бўлди. Урта Осиё халқларининг халқ ҳўжалигининг турли соҳаларида қўлга киритган улкан муваффақиятларини кўриб ҳайратга тушди. Ж. Неру СССРда бўлганида кўпроқ Совет Иттифоқида халқ ҳўжалигини планлаштиришнинг қандай йўлга қўйилганлиги билан қизиқди. Оғир саноат тармоқлари бўлган металлургия ва машинасозлик корхоналарини бориб кўрди.

Ж. Неру Москва Санъат Академиясида, Ленинграддаги Эрмитажда Ҳиндистон маданияти ва санъатига бағишланган бир қанча кўргазмаларда бўлиб совет кишиларининг ҳинд халқи маданиятига бўлган қизиқишларини кўриб тўлқинланди.

Айниқса, МДУ студентларининг ҳинд, урду, бенгал ва санскрит тилларини ўрганаётганликлари ва у билан шу тилларда суҳбатлашганликлари Ж. Неруни қувонтирди.

Ломоносов номли Москва Давлат университетининг илмий кенгаши Ҳиндистоннинг Бош министри Ж. Нерунинг давлат арбоби сифатида халқаро сиёсатда юргизаётган одилона ташқи сиёсатини, халқаро ҳуқуқ принципларига риоя қилган ҳолда катта ва кичик давлатларнинг суверен ҳуқуқларини тан олганлиги, Осиё ва бутун дунёда халқаро кескинликни юмшатишга муносиб ҳисса қўшаётганлигини назарда тутиб, унга университетнинг «юридик фанлари доктори» фахрий унвонини берди. Сафар охирида катта Кремль саройида Совет-Ҳиндистон шартномаси тузилди. Бу шартнома «панчашила»нинг беш принципи асосида тузилган бўлиб, СССР билан Ҳиндистон ўртасида маданий, иқтисодий, техникавий ҳамкорлик ўрнатилишини назарда тутарди.

Ж. Неру совет кишилари билан хайрлашар экан: «Мен Совет Иттифоқини тарк этар эканман, ўзимни бир вақтнинг ўзида ҳам бойроқ, ҳам камбағалроқ бўлиб қолгандек ҳис этаяпман. Энди мен дўстлигимиз, мени самимий кутиб олганингиз ҳақида кўп ажойиб хотираларга эга бўлганим учун ўзимни бойроқ бўлиб

кетаётган деб ҳисоблайман. Бироқ қалбимнинг бир бўлагини бу ерда ташлаб кетаётганим учун камбағалроқ бўлиб кетаётгандекман»,— деган эди ҳаяжонланиб.

Ж. Нерунинг бу сафари Совет Иттифоқи ва Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорликнинг бошланиши бўлиб, кейинчалик совет ва ҳинд раҳбарларининг бундай учрашувлари анъанага айланишига сабаб бўлди. Жавоҳирлаъл Неруни ҳинд жамоатчилиги мамлакатлараро дўстона муносабатларни илгари сурганлигини эътиборга олиб 1955 йилда уни Ҳиндистоннинг олий нишони «Ҳиндистон дури» («Бхарат ратна») ордени билан мукофотлади. Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакат раҳбарлари, миллий-озодлик ҳаракатининг раҳнаомалари, Фарбнинг прогрессив арбоблари билан биргаликда Ж. Неру дунёда катта ва кичик урушларнинг келиб чиқиш хавфини бартараф этишга киришди.

1963 йил Совет Иттифоқи ядро қуролларини атмосферада, космос ва сув остида синашга қарши Шартномага имзо чекди. Ҳиндистон биринчилардан бўлиб бу жаҳоншумул ҳужжатни олқишлади.

Ж. Нерунинг ташқи сиёсатдаги тараққийпарвар қарашлари ўзининг бутунлиги ва барқарорлиги билан ажралиб турса-да, у юргизган ички сиёсатнинг айрим ўзига хос хусусиятлари бор эди. Жуда кўп синфлар мавжуд бўлган, партия ва ҳукумат ўртасида низоли масалаларни ҳал этишда зиддиятлар бўлган, Ж. Нерунинг «панча шила» тинчлик сиёсатига қарши ўлароқ, мамлакат иқтисодини ҳарбийлаштиришга интилган «Ҳинду махасабха» каби партиялар бор бўлган шароитда бундай қарама-қаршиликларнинг мавжудлиги табиий ҳол эди, албатта. Бироқ Ж. Неру М. Гандининг ахлоқий таълимотига таянган ҳолда ижтимоий зиддиятларни бартараф этишга қаратилган сиёсат юргизиши билан халқ хўжалигининг долзарб вазифаларини бажариш учун муносиб шароит яратди. Ж. Неру ва унинг ҳукумати моддий ресурсларни ва пул маблағларини рационал тақсимлашга, мамлакат саноати муҳим тармоқларининг юксак суръатлар билан ўсишини таъминлашга, хорижий монополияларга қарамликни кескин қисқартиришга, халқ ғайратини умуммиллий вазифаларни бажариш учун йўналтиришга ва ниҳоят, Ҳиндистоннинг иқтисодий мустақилликка эришишига имкон яратди. Ж. Нерунинг ўзи мамлакат иқтисодий сиёсатидаги ўзгаришларни идеаллаштирмаган ҳолда, унга шундай таъриф беради: «Бу маълум даражада давлат контролига асосланган капиталистик иқтисод ёки бевосита

давлат томонидан бошқариладиган капиталистик иқтисод билан аралашган ижтимоий сектордир».

Ж. Неру тилга олган давлат капитализми мамлакатлар шароитида мустақил иқтисодий ривожланишни тезлаштиришга йўналтирилганлиги ва унда антиимпериалистик хусусиятларнинг мавжудлиги билан прогрессив аҳамиятга эга бўлган. Бироқ ҳинд раҳбари ривожланаётган мамлакат иқтисодида давлат секторининг улкан аҳамиятга эга эканлигини эътироф этади.

Ж. Неру ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишига қарши мамлакат реакцион кучлари авж олдирган турли-туман тарғиботларга қарамай, ҳинд халқи ва тараққийпарвар кучлар уни қўллаб-қувватладилар. Камтарин Ж. Неру бу муваффақиятлар фақат унгагина боғлиқ эмаслигини қуйидаги сўзлар билан ифодалаган эди: «Бизнинг сиёсатимизни «Неру сиёсати» деб аташ мутлақо нотўғридир. Сабаби, мен фақат унинг ифодаловчисиман, холос. Бу сиёсатга мен асос солганим йўқ. У Ҳиндистоннинг шароити, унинг ўтмишдаги мавжуд фикрлаш усули, бутун Ҳиндистондаги турли қарашларнинг системаси, ўз озодлиги учун курашаётган ҳиндларнинг манфаатлари йўналиши ва ҳозирги давр халқаро вазиятидан келиб чиққандир».

1961 йил сентябрида Белградда қўшилмаслик сиёсатига амал қилувчи мамлакат раҳбарларининг конференцияси бўлиб ўтди. Бу ҳаракатнинг лидерларидан бири бўлган Ж. Неру унда фаол қатнашди.

Неру, Носир, Нкрума каби миллий-озодлик ҳаракатининг синалган арбоблари бу ҳаракатни олқишладилар ҳамда турли социал системадаги мамлакатлар ўзаро ҳамкорликда яшаши мумкинлиги ҳақидаги гоёни илгари сурдилар, колониализмнинг барча формаларини йўқотиш ва дунёда тинчлик ўрнатиш учун муштарак равишда курашмоқлари зарурлигини таъкидладилар. Конференцияда Ж. Неру ташаббуси билан «уруш хавфи ва тинчликка даъват» деб номланган ҳужжат тасдиқланди.

1961 йил сентябрда Ж. Неру Совет Иттифоқига ташриф буюрди. Унинг бу қисқа муддатли расмий сафари даврида Ҳиндистон-Совет муносабатлари ҳамда халқаро масалалар ўзаро келишиб олинди.

Шу йил Жавахирлаъл Неру бир неча мамлакатларда, жумладан, Вашингтонда АҚШ президенти Ж. Кеннеди, Лондонда бош министр Г. Макмиллан, Каирда яна Ж. А. Носир ва И. Б. Титолар билан учрашди. ООН да нутқ сўзлади, Мексикага борди, Деҳлида Поль-

ша давлат бошлиғи Завадский; Япониянинг бош министри Х. Икеда ва бошқа чет эл делегациялари билан мулоқотда бўлди. Қарорда бўлмасин, кимлар билан суҳбатлашмасин, ҳамма ерда у жаҳонда тинчлик ўрнатиш гояларини илгари сурди. Айниқса, Совет Иттифоқининг биринчи космонавт учувчиси Гагарин билан бўлган учрашув унга қувонч бағишлади. Юрий Гагарин билан бўлган суҳбатда Ж. Неру космик парвоз билан қизиқди, фан ва техника ютуқларидан қувонди. Ҳинд халқининг ҳам фазони забт этишини орзу қилди. Ж. Нерунинг бу орзуси унинг вафотидан кейин, 1984 йил апрелда Ҳиндистоннинг биринчи космонавт учувчиси Ракеш Шарманинг совет фазогирлари билан биргаликда фазога қилган сафари натижасида амалий ифодасини топди.

«Энди совет-ҳинд ҳамкорлиги фазога ҳам етиб бори», — деган эди бу ҳақда Ҳиндистоннинг Бош министри Ж. Нерунинг қизи Индира Ганди.

60-йилларда Ж. Неру раҳбарлигида Ҳиндистон ҳукумати қуролсизланиш ҳамда шармандали мустамлакачилик системаси қолдиқларини тугатиш учун курашни давом эттирди.

1961 йил охирларида Португалия колонизаторлари қўл остида эзилаётган Ҳиндистонга қарашли бўлган территориядаги халқларни озод қилишга эришди ва уларни бу зулм занжиридан озод этиб, ўз она ватани Ҳиндистон территориясига бирлаштирди. Лекин Ҳиндистондаги ўнг оппозиция Ж. Неру ва унинг сафдошларига қарши хуруж қилиб, уларни қўшилмаслик сиёсатидан воз кечишга ундади. Уларни «халқаро коммунизм хавфи» билан қўрқитиб, Ҳиндистон ҳукуматини империалистик давлатларнинг ҳарбий блокларига қўшилишга чорлади ва Ғарб капиталистик мамлакатларигина Ҳиндистон мудофаасини таъминлай олиши мумкинлиги ҳақида жар солди. Ж. Неру ва унинг тарафдорлари бундай сиёсатни қабул қилмагач, ўнг оппозиция ҳукуматни истеъфога чиқишини талаб қилди. Шу сабабли 1963 йилда парламент сайлови ўтказилди. Сайлов натижасига кўра 61 овозга қарши 346 овоз билан Ж. Неру ҳукумати ғалаба қозонди.

Бу билан Ҳиндистон халқи Ж. Нерунинг ташқи ва ички сиёсатдаги, мамлакатнинг мустақиллиги ва иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга, социал тараққиётга қаратилган прогрессив курсини маъқуллаётганлигини яна бир бор исботлади.

Жавоҳирлаъл Неру 1964 йил 27 майда 75 ёшида ва-

фот этди. У вафот этмасдан бир неча йил муқаддам (1954 йил 21 июнь) ёзиб қолдирган васиятномасида: «Мен ўлганимдан кейин ҳеч қандай диний маросимлар ўтказманглар ва расм-русмларни қилманглар. Бундай маросимларга ишонмайман ва бундай маросимларни расмийт учун ёки одат тариқасида адо этиш мунофиқлик бўлади, деб ҳисоблайман.

Менинг жасадим кремация қилингандан кейин бу кулни самолётда Ҳиндистон территорияси устидан совуриб юборинглар, кулнинг бир ҳовучини эса ўзим туғилиб ўсган Оллоҳобод шаҳри олдида Ганг дарёси сувига ташланглар, токи бу дарё сувининг тўлқинлари уни Ҳиндистон соҳилларига туташган улуғ океанга оқизиб кетсин».

Жавоҳирлаъл Неру узоқ ва самарали ҳаёт кечирди. У ўз ҳаётини она ватани ва халқи хизматига бағишлаган оташин курашчи, Ҳиндистон халқининг содиқ фарзанди эди. Ж. Нерунинг жасад кули сингари унинг ғоялари ҳам бутун Ҳиндистон бўйлаб ёйилди. Ж. Неру ғоялари ҳозирги кунда ҳам барҳаётдир. Шу кунларда унинг набираси Ражив Ганди бобоси бошлаб берган ишни давом эттирмоқда.

Жаҳон жамоатчилиги Ж. Нерунинг хотирасини ҳурматлаб, 1970 йилда халқлар ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатишга, тинчликни мустаҳкамлашга қаратилган сиёсий фаолияти учун Бутун Жаҳон Тинчлик кенгашининг Фредерико Жолио-Кюри номли олий мукофоти — «Тинчликнинг олтин медали» билан мукофотланди.

Жаҳон маданий алоқалар кенгаши (1964 йил 5 июнь) марҳум Бош министр хотирасига бағишлаб «Жавоҳирлаъл Неру номли Халқаро мукофот» таъсис этишга қарор қилди. Бу мукофот тинчликни мустаҳкамлаш ишига катта ҳисса қўшган атоқли арбобларга йил сайин берилади.

ЖАВОҲИРЛАЪЛ НЕРУ ДУНЁҚАРАШИНING АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

Ҳиндистон тарихининг кескин бурилиш даврига тўғри келган ғоявий ва сиёсий ҳаётида Жавоҳирлаъл Нерунинг роли ғоятда улкандир. Биз буни шундан ҳам яққол кўрмоғимиз мумкинки, Нерунинг вафотидан кейин бир неча йил ўтиб кетган бўлса-да, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида Ж. Неру номи ва ғояларига қайта-қайта мурожаат қилиш давом этмоқда. Шунинг

учун ҳам Нерунинг ғоялари ва фаолияти ҳанузгача
илм аҳлида катта қизиқиш уйғотмоқда.

Бу бўлимда биз Ж. Нерунинг сиёсий фаолияти ва
Ҳиндистон маънавий тараққиётига қўшган ҳиссасига
тегишли барча масалалар мажмуасидан, унинг ижти-
мий ҳодисаларга ёндошишда асосий мезон бўлиб ҳи-
سوبланган фалсафий қарашларининг баъзи бир хусу-
сиятларига тўхталиб ўтамиз.

Жаҳоҳирлаъл Неру дунёқараши у яшаган, ўқиган
ва фаол сиёсий ҳаёт кечирган муҳит таъсири остида
шаклланди. Неру ёшлик чоғиданоқ она Ватани — Ҳин-
дистон тарихи, фалсафаси, динини ўргана бошлади.
Англияда ўқиб юрган даврида Ғарб фалсафаси билан
танишди, дунёда рўй бераётган сиёсий воқеалар билан
қизиқа борди, К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин
асарлари билан ҳам танишди. Оқибатда Неру дунёқа-
раши мураккаб эволюция йўлини босиб ўтиб турли иж-
тимоий-сиёсий ҳамда идеологик омиллар таъсирида
ривожланди. Ана шуларнинг натижаси ўлароқ Неруда
эклeктик характердаги ўзига хос дунёқараш шаклланди.
Унинг кучли материалистик тенденцияларни, дунёни ди-
ний тушуниш элементларини, жамиятга ўзига хос бир
тарзда қарашни, марксизм-ленинизмдан олинган диалек-
тикани ҳамда қадимий ҳинд фалсафа мактабларига
хос анъаналарни кўрамиз.

Ҳиндистон Миллий Конгрессининг раҳбари бўлган
Ж. Неру ушбу партиянинг расмий идеологияси ҳисоб-
ланган гандизмнинг кучли таъсирида бўлди. Лекин Не-
рунинг сиёсий курашда орттирган тажрибаси, Ғарб ва
Шарқ прогрессив таълимотларидан воқифлиги, ўткир
идроклилиги, назарий масалаларга ижодий ёндошиши
унда гандизмга нисбатан танқидий муносабатни келти-
риб чиқарди. У Гандини Ҳиндистон миллий-озодлик ҳа-
ракатининг раҳбари ва мафкурачиси сифатида юқори
баҳоласа-да, айни пайтда унинг сиёсатга диний пози-
циялардан туриб ёндошиши, эскиликка ихлосмандлиги,
зоҳидлик, қашшоқлик, азоб-уқубатларга бардош бериш-
ни юқори қўйишини рад этарди.

Неру динни сиёсат билан аралаштиришни истамади,
у гандизм усуллари билан халқ оммасини турмушда
юксак даражага эриша олишига ишончи комил эмас
эди. Махатма Ганди «ҳақиқат»га, Неру эса социализм-
га ишонар эди. «Оч одам учун,— деган эди Неру,—
ҳақиқат унча аҳамиятга эга эмасдир, унга овқат керак,
Ҳиндистон эса қашшоқ мамлакатдир».

Ж. Неру Гандининг куч ишлатмаслик ғоясини абсолютлаштирилишига қарши чиқади ва «куч ишлатмаслик ғояси муҳокама қилиб бўлмайдиган қотиб қолган догмага айланиб қолмоқда. Шу ҳолатда у ақлларни ўзига жалб этувчи кучини йўқотади ҳамда имон ва дин ақидалари орасидан ўз ўрнини олади. У ҳатто эски ҳолатни сақлаб қолмоқчи бўлган имтиёзли гуруҳлар учун таянч бўлиб қолмоқда», деб ёзади ўзининг «Автобиография»сида. Неру гандизмга ҳинд миллий-озодлик ҳаракатининг ҳақиқий ғоявий-назарий асоси деб қарар ва ҳатто уни ўз дунёқарашининг манбаларидан бири деб эътироф этарди.

Ж. Неру ўзини Гандининг издоши деб ҳисобласа-да, лекин Ҳиндистонда миллий-озодлик ҳаракати ривожланиши жараёнида ўз устозининг кўпгина принципларидан аста-секин узоқлаша боради ва марксизм-ленинизм ғояларининг кенг ёйилиши туфайли гандизмдан революцион демократиягача бўлган йўлни босиб ўтади. У ўз умрининг охиригача илмий социализм позициясига тўла ўта олмаган бўлса ҳам, лекин баъзи масалаларни ҳал қилишда диалектик ва тарихий материализмга жуда яқинлашади.

Ж. Неру ўз замонасининг йирик сиёсий арбоби ва жаҳон миқёсидаги ўзига хос мутафаккир эди. Ж. Нерунинг миллий-озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси сифатидаги фаолияти оммавий антиимпериалистик кураш ва ишчилар синфий курашининг юксалиши, Ҳиндистонда илмий коммунизм ғояларининг ёйила бориши шароитида амалга оша борди.

Неру тарихга марксистик нуқтаи назардан қараш ғоялари билан қизиқарди. Бу борада у: «Маркс ва Ленинни ўрганиш менинг онгимга жуда катта таъсир кўрсатди ҳамда тарих билан ҳозирги замон ҳаётини янги-ча кўришга ёрдам берди»,— деб ёзган эди. Гарчи у марксизм таълимотининг хулоса ва қоидаларини тўла тан олмаган бўлса-да, марксизмнинг илмийлиги ва атеистик йўналиши унда катта таассурот қолдирди. «Марксча фалсафий дунёқарашдан мен ҳеч қандай қийинчиликларсиз кўп нарсани: унинг монизмини, руҳ билан материя бирлигини, материя ҳаракатини ҳамда тезис, антитезис—синтез формуласи бўйича сабаб ва оқибатнинг амал қилиши ва бир-бирига таъсири натижасидаги эволюция йўли билан ҳам, сакрашлар йўли билан ҳам содир бўладиган тўхтовсиз ўзгаришлар диалектикасини қабул қила олардим»,— деб ёзган эди Неру. Лекин у марксистик фалсафада ўзини ҳаяжонга

солган барча масалаларга тегишли жавоб топа олмади. Бунга унинг қарашларига сезиларли таъсир кўрсатган Веданта типигаги идеалистик ёндошиш сабаб эди.

Шундай қилиб, Неру марксизмни ва тарихни материалистик талқин қилишни тўла қабул этмаган бўлса ҳам, аммо ҳар қандай бошқа назарияга нисбатан бу таълимотга хос бўлган тарихни иқтисодий тушунтиришда ҳақиқат кўпроқ деб билди. Бу таълимотнинг афзаллигини қайта-қайта таъкидлаб, уни ўз дунё-қарашининг таркибий элементи сифатида марксистик фалсафанинг муайян принципларини қабул қилишга тайёр эканлигини билдирди.

Ҳиндистонда социалистик оқимнинг ёйилиши ва тараққиёт аниққса, Октябрь революцияси таъсири остида кенг авж олди. Бу таъсир аввало миллий-озодлик ҳаракатининг турли арбоблари қарашларининг шаклланишида ўз ифодасини топди. Конгресснинг назариётчиларидан бири Х. Д. Малавия «Нерунинг социализм концепцияси» номли китобида 1917 йил рус революцияси ҳинд миллатчилиги идеологларига таъсир кўрсатган энг муҳим омил бўлди,— деб таъкидлайди. «Дунёни ларзага келтирган бу воқеадан кейин — деб ёзади у — миллатчилик руҳи билан суғорилган кишилар Россияда содир бўлаётган воқеалар билан чуқур қизиқа бошладилар. Ж. Нерунинг ўзи 1927 йил Россияга сафар қилиб «Совет Россияси» номли китоб ёзди».

Илмий социализм ғоялари ва СССРнинг муваффақиятлари таъсирида Неруда муайян сиёсий маслак шаклана борди. Унинг ўзи бу ҳақда 1936 йил Миллий Конгресс минбаридан туриб: «Дунё ва Ҳиндистон олдида турган масалаларни ҳал қилишнинг бирдан-бир қилити—социализмдир»,— деб ёзган эди.

Ж. Неру ўзининг социализмга бўлган муносабатини тушунтирар экан, социализмга қуйидагича таъриф беради: «Мен бу сўзни (социализм—А. И.) ишлатганимда, унга мавҳум инсонпарварлик маъноси эмас, балки аниқ илмий, иқтисодий маъно бераман. Айни пайтда социализм — оддий иқтисодий доктринага қараганда, қандайдир каттароқ нарсадир — у ҳаёт фалсафасидир, бинобарин, худди шу маънода у мен учун жозибадордир. Мен ҳинд халқининг қашшоқлиги, кенг қўламдаги ишсизлиги, таназзули ва қарамлигини йўқотиш учун социализмдан бошқа йўл кўрмаяпман. Бу эса Ҳиндистоннинг сиёсий ва ижтимоий структурасида «кенг революцион ўзгаришлар яшаш»ни, ерга ва саноат корхоналарига бўлган имтиёзли ҳуқуқларни йўқ қилишни та-

қозо қилади. Бунинг маъноси хусусий мулкка, муайян тарзда чекланган мулкчиликдан ташқари, йўқотиш ҳамда фойда кетидан қувишга асосланган ҳозирги система ни биргаликда ишлаб чиқаришнинг юксак идеаллари билан алмаштириш демакдир. Бу пировард натижада бизнинг интилишларимиздаги алмашувдир. Қисқа қилиб айтганда, ҳозирги капиталистик тузумдан тубдан фарқ қиладиган янги цивилизация назарда тутилади. Бу янги цивилизация ҳақидаги баъзи бир тасаввурларни биз СССРдан олишимиз мумкин».

Ж. Неру ўз концепциясининг моҳияти ҳақида гапирар экан, жамиятни социалистик асосда қайта қуриш методи каби асосий масалани четлаб ўта олмасди. Неру синфлар ва синфий кураш мавжудлигини тан олса-да, бироқ синфий қарама-қаршиликларни фақат тинч йўл билан ҳал қилиш ғоясини илгари суриб келди. Ўз моҳиятига кўра Гандига хос бўлган бу тезис «ҳинд социализми»нинг сиёсий концепцияси учун принципиал аҳамиятга эга эди. «Синфий қарама-қаршиликларни инкор этмаган ва хаспўшлаб кетмаган ҳолда,— деган эди Неру,— биз бу масалани ҳамкорлик асосида тинч йўл билан ҳал этишни хоҳлаймиз. Бу синфий низоларни кескинлаштиришга эмас, балки уларни йўқотишга интиламиз, шунингдек, одамларни қўрқитиш ва яқсон қилиш ўрнига уларни ўз томонимизга оғдириб олишга интиламиз...» деган эди у.

Шундай қилиб, Ж. Нерунинг социализм ҳақидаги тушунчаси марксча-ленинча илмий социализм тушунчасидан моҳиятан фарқ қилади. Бироқ ҳинд халқ оммаси аҳволининг ниҳоят даражада аянчли эканлигини тушуниб етган Ж. Неру Ҳиндистоннинг келажагини айнан социализмда кўрди. У ҳаққоний равишда умрини яшаб бўлган капитализм ўз эксплуатацияси ва таъмагирлиги билан ҳинд халқига ҳаёт бера олмайди,— деб ҳисоблар эди. Фақат социализмгина жамият структурасида радикал ўзгаришга олиб келадиган имкониятни яратади, деб билар эди. «Шуни унутмаслик керакки, социалистик ва капиталистик методни қўллаш билан қашшоқликни бирдан, қандайдир сеҳр ёрдамида бойликка айлантириш мумкин эмас. Унга олиб борадиган яккаю-ягона йўл — жиддий меҳнат қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқарилган маҳсулотни адолатли тақсимлашдир. Бу давомли ва оғир жараёндир. Қам ривожланган мамлакатда капиталистик метод бундай имконият яратиб бера олмайди. Фақат планли, социалистик ёндошиш ёрдами билангина муттасил про-

грессга эришиш мумкин, лекин бунда ҳам кўп вақт талаб қилинади. Бу жараён давомида бизнинг турмуш ва фикр юритишимиз тарзи аста-секин ўзгариб боради».

Ҳозирги замон Ҳиндистон ижтимоий фикри тараққиётига, унинг динга бўлган муносабатида илғор, лекин айти пайтда анча тор бўлган табақа ва зиёлилар орасида тарқалган уюшган ишчилар ҳаракати ва илмий социализм ғоялари таъсир кўрсата бошлади. Бу таъсир икки тарафлама бўлиб, бир тарафдан динни ислоҳ қилишга, диний идеалларни халқ оммасининг утопик социалистик интилишларига яқинлаштиришга, антифеодал ва антиимпериалистик кураш шароитида диний формаларни янги мазмун билан тўлдиришга бўлган мойиллик кучаяди; иккинчи тарафдан эса, миллий буржуазия идеологиясида илмий социализм ғояларининг тарқалишига қарши тўсиқ сифатида диндан фойдаланиш тенденцияси кучая боради.

«Биз социализмни ўзимизнинг мақсадимиз сифатида фақат адолатли ва хайрли бўлгани учун эмас, балки иқтисодий проблемаларимизни ҳал қилиш учун ўзга йўл йўқлиги сабабли қабул қилдик»,— деган эди Неру. Лекин бу ҳол Неру илмий социализмни бутунлай система сифатида қабул қилганлигини билдирмайди. Илмий социализм фақатгина жамиятни социалистик тарзда қайта қуришнинг объектив заруриятини очиб ташлабгина қолмай, бу қайта қуришнинг муқаррар равишда синфий характерга эга бўлишини ҳам кўрсатади. Бунинг учун эса синфий йўналишга эга бўлган муайян фаолият керак. Неру эса умуммиллий йўлбошчи сифатида майдонга чиқди, унинг фаолияти умуммиллий вазифаларни, биринчи навбатда мустақилликка эришишни ҳал қилишга қаратилган эди. Ўзининг социал идеалига эришиш йўлида Неру қарама-қаршиликлар ҳамда маълум даражада хаёлпарастликларга дуч келди. Неру ҳинд социализмининг фалсафий принципларини Ведантанинг ғоялари асосида ишлаб чиқиш зарур деб таъкидлар эди. Айти бир вақтда у миллий социализм идеологиясида диний анъаналарга амал қилиш диний чегараланишни ва бирор диний догма билан боғлиқликни билдирмайди, деб ҳисоблар эди.

Неру тажрибали сиёсатчи сифатида, дин миллий-озодлик ҳаракатининг ҳамда мустақиллик учун курашнинг мазмунини ташкил этган социал-иқтисодий проблемаларни тўсиб қўйиши мумкинлигини яхши тушунар эди. Шунинг учун у сиёсат билан динни бирлаштириш тенденциясига ва динни асосий сиёсий принциплардан бири сифатида тан олишга кескин қарши чиқди.

Жавоҳирлаъл Неру кенг демократик позициялардан туриб диннинг қандайдир консерватив ва реакцион куч эканлигини кўра билди. «Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда дин ёки расмий дин деб аталмиш кўринишини кузатар эканман, менда қўрқув ҳислари уйғонар эди ва мен уни доимо танқид қилар эдим ҳамда у билан ҳеч алоқадор бўлишни истамас эдим»,—деб ёзган эди.

Жаҳон миқёсида прогрессив ўзгаришлар тўғрисидаги Неру қарашларининг характерли хусусияти сифатида шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, у социализм ва капитализм ўртасида қандайдир оралиқ йўл имконияти бор, деб ҳисоблаган. Шунинг учун «Биз янги типдаги социализмни, ортодоксал практикадаги коммунистик ва капиталистик мамлакатлар оралиғида бўлган қандайдир ўртача нарсани қуришга интилоқдамиз»,—деб таъкидлар эди у.

Шундай қилиб, зотан прогрессив, лекин ҳозирги замон капиталистик экономика чегарасидан ташқари чиқмайдиган (ер ислоҳоти, реформа, хусусий мулкчиликни сақлаган ҳолда давлат секторини вужудга келтириш ва ва бошқа) ўзгаришларни социалистик ўзгаришлар деб билиш Ж. Неру субъектив-социалистик қарашларининг ўзига хос томонини ташкил этарди. Албатта, бу тасаввурлар буржуазия манфаатлари йўлида ишлатилиши мумкин эди ва аксарият ҳолларда онгли равишда ишлатилиб келмоқда, социал демоғогия мақсадларида қўлланилмоқда. Улар, шунингдек, ҳозирги даврда Ғарб буржуа идеологлари орасида кенг тарқалган конвергенция назариялари билан тутшиб кетиши мумкин. Шунга ўхшаш назариялар ўз вақтида Неруга ҳам таъсир кўрсатган эди. Лекин Неру ўзгача ижтимоий-тарихий шароитда мутафаккир ва жамоат арбоби сифатида шаклланди. Шунинг учун Ҳиндистоннинг конкрет шароитида Нерунинг прогрессив характерга эга бўлган концепцияси ўз ичига маълум утопик ва субъектив элементлар билан бирга реалликка хос бўлган муҳим элементни — жамиятни социалистик қайта ўзгартиришнинг тарихан қонуниятли характерга эга эканлигини эътироф этишни олган эди.

ЖАВОҲИРЛАЪЛ НЕРУ ВА ЎРТА ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИ

Жавоҳирлаъл Неру ҳаёти ва ижодига бағишланган совет ва хорижий тадқиқотчи олимларнинг қатор илмий асарлари мавжуддир. Лекин уларда Ж. Нерунинг Ўрта

Осиё маданияти меросига бўлган муносабати ўрганилмаган.

Жавоҳирлаъл Неру Ўрта Осиё маданий меросини жуда ҳам қадрлаган. У 1955 йил ёзида расмий визит билан Ўзбекистонда бўлган вақтида республикамиз билан Ҳиндистон ўртасидаги кўп қиррали ҳамкорлик қадимдан мавжуд эканлигини таъкидлаган.

Ж. Неру йирик мутафаккир ва сиёсий арбоб сифатида ўз халқи маданий мероси, тафаккури тарихини ўрганиш асосида унинг кишилиқ тараққиётига қўшган муайян ҳиссасини кўрсатиб берди ва бу борада изланишлар олиб борди. Бу эса, инглиз мустамлакачиларининг ирқчиликка асосланган европацентриқ қарашларига қарши ўлароқ, ҳинд миллий маданиятининг бутун бойлигини намоён этиш учун, ҳинд халқининг ўз тарихий ролини англаши, онгининг шаклланиши учун жуда зарур эди.

Ўз ватани Ҳиндистоннинг озодлиги ва мустақиллиги учун ҳормай-толмай курашган бу олижаноб ва улуғ ватанпарвар инсон фаолиятида қадимги ва ҳозирги замон ғарб, шарқ фалсафий мактаблари ҳамда улуғ инқилобий даҳолар К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин асарларидан олган сабоғи муҳим аҳамиятга эга бўлди. У ўз асарларида Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (783—850), Абу Али ибн Сино (980—1037), Абу Райҳон Беруний (970—1048), Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) каби Ўрта Осиёдан етишиб чиққан мутафаккир ва давлат арбоблари ҳинд халқи маданиятининг ривожланишида муайян из қолдирганликларини қайд этади ҳамда уларнинг ижодларини ўрганади.

Ж. Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши», «Жаҳон тарихига назар» ва бошқа асарларида ўртаосиёлик буюк мутафаккирлар, қомусий олимлар ва адабиёт аҳлига ўз муносабатини билдирган.

Жумладан, «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарида у шундай ёзади: «IX аср математиги ва астрономи Хоразмий, шунингдек зукко шоир Умар Хайём номлари кенг оммага маълумдир. Араб табиб ва жарроҳлари Осиё ва Европада машҳур бўлганлар. Уларнинг орасида «табиблар подшоҳи» деб ном олган бухоролик Ибн Сино энг таниқлиси эди... Абу Наср Форобий йирик араб мутафаккирларидан бири эди».

Ж. Неру ўртаосиёлик бу улуғ олимларни араб мутафаккирлари деб аташи хато фикр бўлишига қарамай, бу донишмандларнинг кишилиқ тараққиётига қўшган

ҳиссасини муносиб баҳолай олганлиги ўқувчиларни ҳайратга солади. Жавоҳирлаъл уларнинг номларини ка-моли эҳтиром билан тилга олиши бежиз эмас. Маълумки, улуғ ватандошимиз Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий астрономик-математик асар бўлмиш ҳиндча «Сиддханта»ни қайта ишлаб, қадимги ва ўрта асрларга оид бой астрономик маълумотларга эга бўлган «зиж»ини ҳамда қадимги ҳинд миллий ютуқларига таяниб, «Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб» асарини яратган. Мазкур асар Хоразмийгагина катта мактаб бўлиб қолмасдан, Неру фахр билан тилга олган Ибн Сино учун ҳам муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилган. Ибн Сино болалигида отаси уни замонасининг ўқимишли кишилари даврасига олиб кирганлиги, у ерда фалсафа, ҳандаса (геометрия) ва ҳинд ҳисобидан кенг билим олганлигини асарларидан бирида ёзиб қолдирган.

Ж. Неру «Жаҳон тарихига назар» асарида Ибн Сино шаънига шундай сўзларни ёзади: «Бухоро шаҳрида Осиё ва Европада машҳур бўлган йирик арабнавис (асарларини араб тилида ёзган) табиб яшаган, унинг исми Ибн Сино бўлиб, Европада кўпроқ Авиценна номи билан танилган».

Ж. Неру ўртаосиёлик яна бир қомусий тафаккур соҳиб — Абу Райҳон Беруний ҳақида сўз юритиб, унинг жасоратда ибрат бўларли фаолиятини Маҳмуд Ғазнавийнинг босқинчилик юришлари билан таққослаган. У қизи Индира Гандига йўллаган мактубларидан бирида Беруний ижодига аниқроқ тавсиф бериб, унинг «Ҳиндистон» китобига юқори баҳо беради ҳамда илм чироғи жаҳолат зулматини ёритганлиги тўғрисида шундай ёзади: «Мен сенга Маҳмуд даврида яшаган, у билан Панжобга келган бошқа бир инсон ҳақида ҳали сўзлаб берганим йўқ. Бу — Берунийдир. У ўз замонасининг жоҳил ва мутаассиб босқинчиларидан тубдан фарқ қилувчи олим ва мутафаккир бўлган. Беруний янги мамлакат ва унинг халқи аҳволини, ҳиндларнинг дунёқарашини ўрганиш учун бутун Ҳиндистонни кезди. Шу мақсадда у ўша давр ҳинд фалсафасини, маданияти ҳамда фанини ўрганди... Беруний кўз олдимизда вайронгарчилик, қон тўкиш ва тартибсизликлар ҳукм сураётган бир даврда ҳақиқатни англаш иштиёқида сабр ва матонат билан воқеликни кузатаётган, уни ўрганаётган олим сифатида намоён бўлади... Унинг китоблари фақат аниқ маълумотларга эга бўлибгина қолмай, шу билан бирга, уларда уруш, талон-торож, оммавий калтакла-нишлар ҳукм сурган бир шароитда илм аҳли ўз фаолият-

тини изчиллик билан давом эттирганлиги ва бир мамлакат халқи ўзга мамлакат халқининг ўзаро муносабатларига зулм ва ситам соя ташлаётганлигига қарамай бир-бирини тушунишга ҳаракат қилгани ҳақида сўз юритилади».

У Ҳиндистон тарихини ўрганиш мақсадида Беруний китобига мурожаат этади. У шундай дейди: «Ражендра I Чола сулоласи шоҳларидан бири бўлиб, Чалапурамада ажойиб суғориш иншооти—16 миллик тошдан қурилган дамба бунёд этди. Араб сайёҳи Беруний юз йилдан сўнг бу иншоотни кўриб ҳайратда қолган».

Ҳақиқатан ҳам ўз замонасининг жоҳил ва мутаассиб босқинчиларидан тубдан фарқ қилувчи олим ва мутафаккир Беруний янги мамлакат ва унинг халқи аҳволини ўрганиш учун бутун Ҳиндистонни кезди. У ҳиндларнинг дунёқараши, илми, маданиятини ўрганди. Ҳиндларнинг «Бхагаватгита» китоби унинг сеvimли китоби бўлиб қолди. Берунийнинг Ҳиндистон бўйлаб қилган саёҳатлари ҳақида ёзилган солнома бизгача етиб келган қадимий йирик асарлардан бири бўлиб ҳисобланади. Дарҳақиқат, барча тадқиқотчи олимлар томонидан юксак баҳоланган «Ҳиндистон» асари муаллифнинг Ҳиндистонни нақадар чуқур ва ҳар томонлама ўрганганлигидан далолат беради.

Ж. Неру кейинги авлод ҳинд олимларининг Берунийга нисбатан эъозли муносабатда бўлишига Берунийнинг мусулмон бўлмаган халқлар маданиятига ҳурмат билан қараганлиги, диний мутаассиблик ҳиссиётига берилмаганлиги сабабдир, деб кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам Беруний асарларида улуг ҳинд халқи маданиятига бўлган чуқур эҳтиром руҳи сезилиб туради.

Ж. Неру Ҳиндистоннинг XVI асрдан то XVIII асргача қарийб икки аср давом этган маданий юксалиш даврини Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг ворислари нсми билан боғлайди. Шу бонсдан, унинг асарларида Темурнинг Ҳиндистонга нисбатан тутган босқинчилик сиёсатига қарши ўлароқ, Бобур ва Акбарнинг мамлакатни бирлаштириш, ободонлаштириш, илм-фанни ривожлантириш йўлида кўрсатган хизматлари таъкидланади.

Ж. Неру улуг ўзбек шоири Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодининг серқирра фаолиятига алоҳида аҳамият беради. Агар марксистик таълимот асосчилари К. Маркс ва Ф. Энгельс Бобур шахсиятига объектив баҳо бериб, унинг истеъдодининг турли қирраларини, қобилиятининг ҳар хил томонларини бутун му-

раккабликлари билан кўрсата билган, ижтимоий-сиёсий
фаолияти жангу жадаллар билан марказлашган давлат

4-расм. Ж. Неру Самарқандда.

тузишга қаратилганлигини² қайд этган бўлсалар уларга
ҳамоҳанг равишда Ж. Неру ҳам бу хусусда қизиқ маъ-
лумотлар келтиради. У Бобур ижодини таҳлил қилар

² К. Маркс ва Ф. Энгельснинг Бобур ҳақидаги фикрлари
М. Олимовнинг «Маркс, Энгельс Бобур ҳақида» мақоласида батаф-
сил ёритилган. Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил
17 февраль.

экан, ўз руҳига яқин бўлган ғояларни учратади: «Шуниси диққатга сазоворки, Ҳиндистонга келган вақтида мамлакат майда хонликларга бўлинганлигига қарамай, Бобур уни бир бутун деб билди. Ҳиндистоннинг бирлиги ҳақидаги бу юксак ғоя унинг бутун тарихи давомида сақланиб қолди». «Шунингдек, 1526 йилда Бобур Деҳлида заиф ва манфур афғон султони устидан ғалаба қозониши натижасида Ҳиндистонда янги давр ва янги империя — «Мўғуллар империяси» даври бошланган. Уларнинг (бобурийларнинг — А. И.) ҳукмронлик даври 1526 йилдан 1707 йилгача, яъни 181 йилни ўз ичига олган. Бу, Ҳиндистондаги Буюк мўғуллар ҳақидаги овоза Осиё ва Европага тарқалган шону шавкат даври бўлди»,— деб ёзади Неру.

Ж. Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарида Бобур шахсияти, фаолиятини қисқа ва аниқ таърифлайди: «Бобур жозибадор шахс бўлиб, уйғониш даврига хос ҳукмдор сифатида жасур ва уддабурон эди... У аж-додлари каби оммадан ажралиб қолган ва диний мутаассибликка берилмаган. Бобур санъат ва адабиётга қизиқиб, ўзи ҳам форс тилида шеърлар битарди». Китобда Бобурнинг Ҳиндистондаги ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган воқеалар эслатилади ҳамда Ж. Неру Бобурнинг Ҳиндистонни ободонлаштиришга бўлган интилишларини алоҳида таъкидлайди: «Бобур кўп вақтини ҳарбий юришларга ва Агра шаҳрини ажойиб пойтахтга айлантириш учун олиб борилаётган қурилиш ишларига бағишлар, бунинг учун ҳатто константинополлик машҳур меъмор хизматидан ҳам фойдаланар эди».

Ж. Неру Бобурни зийрак тадқиқотчи-олим сифатида ҳам қадрлайди. У К. Маркс бебаҳо тарихий манба сифатида қадрлаган Бобурнинг «Бобурнома» асарини юқори тарихий ва бадий қийматга эга асар деб билади. Ж. Неру «Бобурнома»ни Ҳиндистон ва Афғонистон турмуши ва табиати ҳақида кўп хабарларга эга бўлган, Бобурнинг ҳарбий юришлари тўғрисидаги хотиралари акс эттирилган асаргина деб билмасдан, балки зукко, теран фикр соҳиби бўлмиш Бобурнинг улкан маънавий дунёсига назар ташлашга имкон берувчи асар деб ҳам баҳолайди.

Ж. Неру ўз асарларида Бобурийлар давлатининг яна бир йирик намояндаси, Ҳиндистонда 50 йил ҳукмронлик қилган Жамолиддин Муҳаммад Акбарни ҳам одил ҳукмдор деб таърифлайди. Унинг саркардалик маҳорати, низоларни урушсиз мурсою-мадора билан ҳал

қилишга интилганлиги, диний қарама-қаршиликларни бартараф этишга уринганлиги, ўз атрофига фозилу донишманд кишиларни тўплаб, кўп китобларни санскрит тилидан форс тилига таржима қилдирганлиги каби қатор фазилатлари хусусида фикр юритади.

Шундай қилиб, Ж. Неру мутафаккир ва олим сифатида Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Бобур сингари Урта Осиё донишмандларининг қадимги ҳинд маданияти, Ҳиндистон маданияти ютуқлари тарихини ўрганиш соҳасидаги улкан хизматларини чуқур ва ҳар тарафлама муфассал ёритган. Демак, Ж. Нерунинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикрлари шаклланишида Урта Осиё мутафаккирларининг илғор қарашлари сезиларли таъсир кўрсатганлиги шак-шубҳасиздир.

ЖАВОҲИРЛАЪЛ НЕРУ ИСЛОМ ДИНИ ҲАҚИДА

Кейинги йилларда хорижий Шарқ мамлакатларидаги ижтимоий ҳаракатларнинг аксарияти ислом широрлари остида ўтаётган бир даврда Ҳиндистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам ислом ақидалари ўзига хос ўрин тутмоқда.

Маълумки, Ҳиндистон дунёда энг кўп миллатли мамлакатлардан бири ҳисобланади. Бу ерда турли тилларда сўзлашувчи юзлаб миллатлар, элатлар ва қабила группалари яшайдилар. Уларнинг диний эътиқоди ҳам бир-биридан фарқ қилади. Асосан урду тилида сўзлашувчи ҳинд мусулмонлари мамлакатнинг бутун территориясига тарқалган бўлиб, турли миллатлар орасида яшайдилар.

Ҳинд мусулмонларининг сони 72 миллиондан ортиқ бўлиб, уларнинг 90 фоизи асосан ханафийлик мазҳаби-га мансуб суннийлардир. Қолган 10 фоизини эса шофийлик, воҳобийлик, аҳмадийа ва бошқа мазҳабларга мансуб мусулмонлар ташкил этади.

Ҳиндистондаги мусулмонлар асосан, регионал ва умуман ҳинд аҳамиятига эга бўлган қуйидаги диний жамиятлар, партиялар ва ташкилотларга бирлашганлар: Ҳиндистон ислом жамияти, Муслим мажлис, Иттиҳод-ил муслимин, Ҳиндистон мусулмонлар иттифоқи, Жамият-и улемо-и-ҳинд, Жамият-и исломи-и-ҳинд ва бошқа ташкилотларни ўз ичига олган йирик мусулмон иттифоқлари. Жумладан, Муслим мажлис-и мушавварат (Мусулмонларнинг маслаҳат берувчи) комитети, Мусулмонларнинг миллий fronti, Алигарх мусулмон университети. Юқорида тилга олинган мусулмон ташкилотла-

ри орасида энг эътиборлиси 1948 йил ташкил этилган «Жамиат-и исломи-и-ҳинд»дир.

Ҳиндистондаги айрим шаҳарлар, регионлар, штатлар ва умуман мамлакат миқёсида катта нуфузга эга бўлган ушбу мусулмон жамиатлари антидемократик ислом динининг бошқа динлардан устунилиги ҳақидаги тарғиботлари билан ҳинду ва мусулмон диний жамоалари орасидаги муносабатларни кескинлаштирмоқдалар. Шу шароитда Ҳиндистон ҳукумати, Миллий Конгресси ва коммунистлар партиясининг диний жамоаларга, айниқса индуизм ва ислом динига нисбатан оқилона сиёсат юргизиши мамлакат иқтисодий ва сиёсий аҳволининг барқарорлигини таъминлайди. Бундай тўғри сиёсат, ўз навбатида, ислом тарихини, анъаналарини ва русмларини яхши билиб, мусулмон жамоаларига нисбатан моҳирлик билан ҳаққоний сиёсат юргизишни талаб этади. Бу ўринда Ҳиндистоннинг таниқли мутафаккири, етук сиёсий арбоби ва биринчи Бош министри Жавоҳирлаъл Нерунинг ислом дини ҳақидаги фикрлари дастуриламал бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Жавоҳирлаъл Неру ўзининг «Жаҳон тарихига назар», «Ҳиндистоннинг кашф этилиши», «Автобиография» асарлари ва қатор нутқларида ислом динининг мамлакатга ва унинг миллий маданият тараққиётига кўрсатган таъсири, бу диннинг Ҳиндистон ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги мавқеи хусусида сўз юритади. Шу аснода қайд қилиб ўтиш керакки, Ж. Нерунинг умуман динга бўлган муносабати алоҳида мазмун касб этади. У дин ва унинг жамяятга бўлган таъсирининг айрим томонларини танқид қилади, бироқ шу билан бир қаторда диннинг маълум бир тарихий даврларда башарият маданиятида ўзига хос роль ўйнаганлигини таъкидлайди.

У ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида бу хусусда бебаҳо фикрлар билдирган: «Дин,— деб ёзади Неру,— индуизм, ислом, буддизм ёки христианлик бўлмасин, ҳатто мутафаккирлар эътиқод қилган ва тан олган шаклда бўлса ҳам мени ўзига жалб қила олмади. У менга хурофотлар ва догматик эътиқодлар билан чамбарчас боғланган бўлиб кўринди, диннинг ҳаёт муаммоларига ёндошиши эса илмий асосда эмаслиги равшан эди. Динда қандайдир илоҳий нотанқидий ишониш, ғайритабiiйликка эътиқод бор эди. Шундай бўлсада, дин инсон қалбининг нозик чуқур ҳис этиладиган ички эҳтиёжига жавоб беради. Шу сабабли, дунёдаги жуда кўпчилик кишилар, у ёки бу диний эъти-

қодсиз яшай олмайдилар. Дин кўпгина ажойиб кишиларни яратди, аммо шу билан бирга талайгина фанатик, маҳдуд бешафқат золимларни ҳам келтириб чиқарди. У инсон ҳаётига кўпгина маънавий бойликлар киритди, гарчи ана шу бойликларнинг баъзи бирлари ҳозирги кунда ўзининг аҳамиятини йўқотган ёки ҳатто зарарли бўлиб қолган бўлса-да, бошқалари аввалгидек ахлоқ ва одобнинг пойдеворини ташкил этади».

Жавоҳирлаъл Нерунинг ислом динига нисбатан қарашларининг шаклланишида табиийки, оилавий муҳит, таълим-тарбия масалалари муҳим роль ўйнаган. Ҳиндистоннинг шимолидан, асли Кашмирдан бўлган Нерулар оиласи у ерда мавжуд мусулмонлар ва ислом ташкилотларининг ғоялари билан яқиндан таниш бўлган.

Ж. Неру ёшлигиданоқ мусулмон мамлакатлари тарихи ва маданиятидан хабардор бўлган. У ўз асарларида ислом динининг пайдо бўлиши, араб ҳарбий юришлари давомида унинг тарқалиши ва Шарқ мамлакатлари тараққиётининг турли босқичларида унинг бу ерларга кириб келганлигини ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб берган.

Ж. Неру араб лашкарларининг Ҳиндистонга ҳужум қилганликларининг баъзи тафсилотларини ўз асарида қуйидагича баён қилган: «710 йилда — деб ёзади у, 17 ёшлик Муҳаммад ибн Қосим исмлик йигит араб лашкарига қўмондонлик қилгани ҳолда шарқий Панжобдаги Ҳинд водийсидан Мултонгача бўлган ерларни босиб олган. Шу ерга келиб, Ҳиндистоннинг араблар томонидан забт этилиши маълум муддатга тўхтатилган... Араблар Ҳиндистонни бутунлай забт эта олмаганлар. Улар Синдгача келиб, юришни тўхтатганлар. Араблар Ҳиндистонга кучли таъсир кўрсата олмаганлар. Ҳиндистонга ислом динини киритганлар... бу дин Ҳиндистон тараққиёти ва ижодий изланишлари учун туртки бўлган».

Ж. Неру ислом динининг Ҳиндистон тараққиёти учун янги рағбатлантирувчи омил бўлганлигини эътироф этиб, шу билан бир қаторда унинг таъсири янада самаралироқ бўлишида икки нарса: биринчидан, Маҳмуд Ғазнавий истилоси ва босқинчиликлари натижасида ислом динининг куч билан киритилганлиги, иккинчидан, бу дин лайдо бўлганига тўрт аср бўлишига қарамай ўзининг илк давридаги рационализм ва дин эркинлиги хусусиятини йўқотиб, маънавий тушқунликка юз тутган даврда кириб келганлиги тўсқинлик қилганини кўрсатади.

Албатта, бундай таъриф масалани маълум даражада соддалаштириш ва идеаллаштиришдан иборатдир. чунки тўрт аср давомида ислом дини шаклан ўзгарган бўлсада, моҳиятан ўзгармаган.

Шунингдек, у ислом динининг Ҳиндистонда тарқалиши ва якка худога сифинишнинг тарғиб этилиши натижасида ҳинд халқини асрлар давомида ҳақоратлаб, эзиб келган кастачилик тузуми емирила бошлаганлигини айтиб ўтади ва ислом динининг халқ томонидан қисқа вақт ичида қабул қилинишининг сабаби ҳам ана шундадир деб кўрсатади. Ислом дини томонидан тарғиб этилган биродарлик ва бу динга эргашувчиларнинг назарий жиҳатдан тенглиги ҳақидаги ғоялар кўп кишиларни, айниқса, тенглик ҳуқуқидан умуман маҳрум бўлган ҳиндларни ўзига жалб этарди. Шу ғоялар таъсири остида динларни бирлаштиришга интилган турли ҳаракатлар вужудга келди.

Бироқ ўша даврдаги ислом пешволари, биринчи навбатда, ҳукмрон феодаллар табақасига хизмат қилишни ва уларнинг бошқа табақаларга нисбатан устунлигини таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлар. Шу сабабли, улар ҳиндуларнинг кастачилик тузумидаги кўпгина томонларини сақлаб қолганлар.

Ислом дини Ҳиндистонга тарқалганидан кейин кўп вақт ўтмай мусулмон истилочилари маҳаллий аҳоли орасида эътиборли юқори касталар («шариф зот») сифатида танилганлар. Бу касталар мусулмонларнинг миллатига қараб қуйидагича тақсимланган: араблар — саид ва шайхлар, турклар — мўғуллар, афғонлар³ эса патанлар деб аталган.

Маълумки, кўп вақт ўтмай юқори касталарга мусулмонлардан ташқари маҳаллий феодаллар ҳам киритилган. Жумладан, юқори ҳинд касталари ҳисобланган саид, шайх, мўғулларга ислом динини қабул қилган маҳаллий аҳоли ҳам кира бошлаган ва аксинча, мусулмонлар орасида қуйи касталар («ажлоф зот»)га мансуб кишилар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Ҳиндистонга келган мусулмонлар орасида кастачиликни қоралаб, уни исломнинг илк давридаги софлигига хилоф эканлигини таъкидловчи гуруҳлар ҳам мавжуд эди. Бундай гуруҳ тарафдорлари ҳиндулар ораси-

³ Жавахирлаъл Неру 1192 йилда афғонистонлик ҳукмдор Ша-хобиддиннинг шимолий Ҳиндистонни истило этиши натижасида бу ерда кейинги бир ярим аср давомида ислом дини ҳукмронлик қилганлиги ҳақида қизиқ маълумотлар келтирган. Қаранг: Неру Ж. Ҳиндистоннинг кашф этилиши. Москва, 1955, 248-бет.

да ҳам бор эди. Ж. Неру бундай янги ғояларни юқори баҳолаган: «...бу янги тенденциялар таъсири бутун Ҳиндистон бўйлаб сезилар эди, янги ғоялар эса кишиларни тўлқинлантирарди... Бу тенденциялар онгли равишда динлар синтезини тарғиб қилувчи ва кастачилик системасини қоралаб, уни инкор этувчи янги типдаги ислохотчиларни вужудга келтирди».

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, Ж. Неру фикрича бу янги ғоялар ҳиндуизмга таъсир кўрсатган. Умуман олганда, ҳиндуизм исломнинг яккахудолик ғоялари таъсирида бўлган, ҳиндуларнинг мавҳум пантеистик қарашлари эса мусулмонларга таъсир кўрсатган. Бу ҳинду мусулмонларининг аксарияти эски анъаналар руҳида тарбияланган, унинг таъскиридан қутула олмаган, ислом динини эндигина қабул қилган ҳиндулардан иборат бўлган. Мусулмонларнинг оз қисминигина ташқаридан (бешқа мамлакатлардан — А. И.) кириб келганлар ташкил қилган. Ҳиндистонда пайдо бўлиши неополитизм таълимоти билан боғлиқ бўлган деб эҳтимол қилинган мусулмон мистицизми ва сўфизм ҳам ривожлана бошлаган.

Ҳиндистонда буддизм ва ҳиндуизм таъсирида шаклланган сўфизм таълимоти ҳинд мистицизми бўлган йоглар таълимотига кўп жиҳатдан ўхшаш бўлгани сабабли ҳам ҳинд халқининг кенг оммаси орасида тезда обрў-эътибор қозонган.

Сўфизмдаги авлиёлар қабрига сиғиниш одати камбағал мусулмонларни Маккага ҳаж қилиш мажбуриятидан халос этар эди. Халқ ривоят, латифалари сингдирилган сирли ва шу вақтнинг ўзида жозибали адабиёти эса эзилган омма орасида кенг тарқалиб, сўфизм таълимотининг мавқеини кучайтирган.

Ж. Неру босқинчилик ва талон-торожлик юришлари ҳақида ҳам фикр юритиб, Чингизхон ва Амир Темурнинг Ҳиндистонда қилган босқинчиликларини ваҳшийлик деб баҳолади. У Чингизхоннинг ислом динига алоқаси йўқлигини, унинг сиёсати фақат башарият маданияти дурдоналарини вайрон қилишдан иборат бўлганлигини, ёвузликда Темур Чингизхондан ҳам ўтганлигини таърифлайди. Бироқ айни шу темурийлардан бўлган Ҳиндистоннинг Буюк мўғуллар сулоласига асос солган, ўртаосиёлик Ҳиндистон подшоҳи Муҳаммад Заҳридин Бобурни беқийс, улкан истеъдод эгаси деб билади.

Неру Бобур ҳукмронлик қилган даврда у бошқа динларга нисбатан ҳурмат билан қараганлигини, бу эса мамлакат иқтисодий-сиёсий юксалишига ижобий

таъсир қилганлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, умуман, Буюк мўғуллар сулоласи даврида шаҳарларнинг ҳусни таровати ортган, масжид, мадраса ва бошқа диний иншоотлар қурилган, санъат, архитектура ва маданият ривожланган.

Кейинроқ ўзаро урушлар натижасида заифлашиб қолган Ҳиндистонни бирлаштиришга бўлган интилиш шу сулола подшоҳларидан бири Акбарнинг амалга оширган диний ислоҳотларида намоён бўлди,— дейди Неру.

Акбар бир неча динларни бирлаштирувчи янги мусулмон дини «дин-и илоҳий»ни ҳинд халқи орасида тарғиб қилишни билан диний жамоалар ўртасидаги қарама қаршиликларга барҳам беришга интилди. Сўфизм, ислом динидаги турли бидъат, оташпарастлик ва жайнизмнинг айрим ғояларини ўзида мужассамлантирган «дин-и илоҳий» таълимоти Акбар ҳукмдорлиги даврида халқ орасида маълум аҳамият касб этган бўлса-да, кейинчалик ўз таъсир кучини йўқотган.

Жаҳоҳирлаъл Неру XIX—XX асрлар Ҳиндистонда ислом динининг етук мутафаккир, шоир ва адиблари ҳисобланган Мирза Ғолиб ва Муҳаммад Иқболни инглиз мустамлакачилик сиёсатига қарши курашган ҳинд халқининг асл фарзандлари, деб билган.

Ж. Неру Ҳиндистонда инглизлар ҳукмронлик қилган даврда мусулмонлар орасида мустамлакачилик сиёсатига қарши чиққан, ислоҳотлар тарафдори бўлган кишилар сони кам бўлганлигини таъкидлайди.

Маълумки, 1947 йилда Ҳиндистон озодликка эришиб ўз мустақиллигини қўлга киритгач, империалистик доиралар уни қайтадан қарам этиш мақсадида турли миллий ва диний жамоалар ўртасидаги, айниқса, ҳиндуизм ва ислом динига эътиқод қилувчилар орасидаги муносабатларни кескинлаштиришга, жанжал ва низолар чиқаришга уриндилар. Ж. Неру Ҳиндистон республикаси эълон қилинганлигининг дастлабки кунлариданоқ амалий ва назарий фаолияти билан бундай низоларни бартараф этишга ҳаракат қилган. У 1948 йил октябрь ойида сўзлаган ўз нутқларидан бирида шундай деган эди: «Биз ҳар бир динга эркинлик бериладиган, барча динлар баравар ҳурматланадиган озод секуляристтик давлат қурмоқдамиз».

Шу мақсадда, 1961 йилда Жаҳоҳирлаъл Неру раҳбарлигида Ҳиндистон миллий интеграцияси совети қошида диний низоларни бартараф этиш доимий комитети ташкил қилинди. Ж. Неру жамоалар орасидаги ни-

золарни қоралаб: «Диний низо бошқа мамлакатларда мавжуд фашизмнинг турли формаларига ҳайратланарли даражада ўхшашдир. Ўз моҳияти билан бу низо фашизмнинг Ҳиндистондаги кўринишидан иборат»,— деган эди.

Ҳиндистондаги кўп сонли диний жамоалар ўртасидаги тўқнашув ва келишмовчиликлар мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий вазиятга салбий таъсир кўрсатганлигини қуйидагича таърифлайди: «Диний жамоа тўқнашувлари Ҳиндистон учун ҳар қандай ташқи қуролини ҳужумдан хавфлидир».

Шундай қилиб, Жавоҳирлаъл Неру Ҳиндистон тарихининг турли даврларида ҳар хил шаклда намоён бўлган ислом динини бутун мураккаблигича изчиллик билан кўрсатишга интилди. У ўзининг қатор асарларида ислом дини маълум тарихий даврларда босқинчилик, талон-торож ва қотиллик рамзи бўлганлигини ифодаласа, бошқа даврларда эса бу дин сиёсий-иқтисодий шароитлар қамровида ихтиёрсиз равишда илм-фан, санъат ва адабиётнинг ривожланишида туртки бўлганини хусусида фикр юритади.

Фан-техника юксак ривожланиш даражасига етган ҳозирги даврда эса ислом дини бошқа динлар қатори Ҳиндистон тараққиётига тўсқинлик қилаётганлигини, диний жамоалар орасида тўқнашувлар келтириб чиқараётганлигини надомат билан қайд этиб, бу жамоаларни бирлашган ҳолда тинч-тотув яшашга чорлайди.

ХУЛОСА

Жавоҳирлаъл Нерунинг бой, кўп қиррали давлат ва сиёсий арбоб, етук мутафаккир, файласуф ва тарихчи сифатидаги сермазмун ҳаёт йўлига умуман назар ташлаб, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин.

Болалигидан илму донишга ташна бўлган Ж. Неру ватанининг қадимий тарихи ва буюк фалсафасини ўрганди. Кейинроқ Англияда бўлган вақтида ғарб фалсафаси ва тарихи билан танишди. XX аср бошларида дунёда содир бўлаётган барча сиёсий воқеаларга зўр қизиқиш билан қаради. Англияда ўқишни тугатиб, ўз она юртига қайтгач, Ҳиндистон иқтисодий-сиёсий ва маънавий ҳаётидаги адолатсизликларга қарши унда исён руҳи уйғонди. Натижада куч ишлатмаслик сиёсати ёрдамида инглиз мустамлакачиларини Ҳиндистон ҳукуматидан четлатиб, маълум муддат ўтгач, Ҳиндистон мустақиллигини қўлга киритишга интилган Ҳиндистон Миллий Конгресси партиясига аъзо бўлди.

1920—1940 йилларда шу партиянинг раҳбарлик лавозимларида ишлаб антиимпериалистик, миллий-озодлик ҳаракатини авж олдирди. Мамлакатнинг шаҳар ва қишлоқларида юриб, аҳолини озодлик учун курашга чорлади. Шу даврда жаҳонда биринчи ишчи-деҳқонлар ҳокимияти ўрнатилган Совет Иттифоқида юз бераётган ижобий ўзгаришларни диққат билан кузатди. Қизи Индира Гандининг ёзишича, Жавоҳирлаъл Неру 1927 йил Совет Иттифоқида биринчи бор сафар қилган вақтида у ерда кўрганлари унинг хотирасида чуқур таассурот қолдирган. Марксизм таълимоти ҳам Ж. Нерунинг серқирра, мураккаб дунёқарашида салмоқли ўрин эгаллаган.

Жавоҳирлаъл Нерунинг ва умуман ҳинд халқининг Ҳиндистонда олиб борган мустақиллик учун кураши бутун дунёдаги халқларнинг колониал тузумга қарши миллий-озодлик ҳаракатининг бир бўлаги эди.

Узоқ давом этган миллий-озодлик ҳаракатининг адолатли натижаси ўлароқ, Ҳиндистон мустақиллиги

қўлга киритилгач, Жавоҳирлаъл Неру кўп тажриба ортирган давлат арбоби сифатида мустақил Ҳиндистоннинг биринчи Бош министри этиб тайинланди ва шу лавозимда умрининг охирига қадар 17 йил давомида давлатни бошқарди. Ана шу йиллар мобайнида у мамлакатнинг иқтисодий мавқеини мустаҳкамлаш учун беш йилликлар асосида туб ўзгаришларни амалга оширди. Ж. Неру бу ўзгаришлар билан халқлар ўртасидаги тинчликни мустаҳкамлаш иши чамбарчас боғланган деб билди.

Ж. Неру мамлакат халқ хўжалигини қолоқликдан халос этиш чора-ю тадбирлари ҳақида фикр юритар экан, социализм ғоялари қашшоқликдан қутулишда энг таъсирчан куч бўла олишини таъкидлади. Бироқ Ж. Неру марксча-ленинча социализм таълимотининг тўлалигича туб моҳиятини чуқур англаб ета олмади.

Ж. Неру дунёқараши ва сиёсий фаолиятини баҳолаганда бирёқламаликка йўл қўйиб бўлмайди, чунки унинг серқирра, мураккаб дунёқарашининг шаклланишида марксизм-ленинизм таълимоти ҳам, капитализм ривожланишининг қонуниятлари ҳам ўз аксини топган. Унинг дунёқарашида материалистик тенденциялар билан бирга дунёни диний тушуниш элементлари, марксизм-ленинизмдан олинган диалектика ҳамда қадимий хинд фалсафа мактабларига хос анъаналарни кўрамиз. Шунингдек, у Ўрта Осиё мутафаккирлари маданий мероси билан ҳам яқиндан таниш бўлган. Ж. Неру гарчанд кўп масалаларни ҳал қилишда гандизмдан илҳамрилаб кетган бўлса-да, аммо гандизм таъсиридан қутула олмади. Бир сўз билан айтганда, Ж. Неру дунёқараши эклектик характерга эга бўлган.

Ж. Неру даврида ҳам, ундан кейин ҳам, Ҳиндистон капиталистик тараққиёт йўлидан ривожланаётган бўлса ҳам, лекин буюк инсонпарвар, адолатсизлик, миллий истибдоднинг барча кўринишларининг ашаддий душмани бўлган бу улуғ инсон ва мутафаккирнинг яратувчилик ролини инкор этиб бўлмайди. Ж. Неру фақатгина Ҳиндистонга мансуб эмас, у умуман башарият ифтихорига лойиқдир. Сабаби, Жавоҳирлаъл Нерунинг номи ҳозирги халқаро муносабатларнинг ўрнатилиши ҳамда қўшилмаслик ҳаракатининг ташкил этилиши ва фаолияти, тинч-тотув яшаш сиёсати билан чамбарчас боғланган.

Социализм ғояларига мойил бўлган Ж. Неру биринчи социалистик давлат — Совет Иттифоқига нисбатан дўстона муносабатда бўлган. Советлар мамлакати-

нинг эришган муваффақиятлари ҳақида ҳурмат билан гапирган ва СССР билан яқин иқтисодий, маданий ҳамкорлик тарафдори бўлган.

Ж. Неру вафотидан кейин у бошлаб берган Совет-Ҳиндистон дўстлиги ўз самараларини берди ва бермоқда. Ҳиндистонда Совет Иттифоқи ёрдами билан 80 дан ортиқ объектлар қурилди ва қурилмоқда. Бхилаи ва Бокародаги металлургия заводлари, Хардвардаги огир электр ускуналари заводи ва Ранчадаги огир машина-созлик заводи, Обра, Корба, Нейвели, Бхакрадаги электростанциялар, Барауни, Койяли, Матхур, Мадрасадаги нефтни қайта ишлаш корхоналари, Ришикетдаги антибиотиклар ва Ҳайдарободдаги химиявий-фармацевтика препаратлари фабрикалари, Анкленшвардаги нефть конлари шулар жумласидандир.

Совет Иттифоқи эса Ҳиндистондан чой, қаҳва, тамаки, ошланган тери, ип-газлама, қаламнир, шаффоф минерал, пойабзал, жун буюмлари ва бошқа молларни харид қилади. Совет-Ҳиндистон илмий техникавий ҳамкорлиги, маданият, соғлиқни сақлаш, маориф, оммавий ахборот воситалари, спорт соҳасидаги ҳамкорлик тобора катта аҳамият касб этмоқда.

1987—1988 йилларда Ҳиндистонда ўтказилган СССР фестивали ва СССРда ўтказилган Ҳиндистон фестивали иккала мамлакат халқлари ўртасидаги дўстлик ва ўзаро ҳамкорлиқни мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнади.

Шуниси қувонарлики, совет-ҳинд дўстона муносабатларини мустаҳкамлашда Ўзбекистоннинг ҳам улуши катта. Республиканинг деярли барча йирик корхоналари Ҳиндистонга ўз маҳсулотини: компрессорлар, химиявий аппаратлар, тўқимачилик ва пахта териш машиналари, тракторлар, радиолампаalar, ярим ўтказгичли приборлар, самолёт ва трубомашиналар учун эҳтиёт қисмлар, бактериал ва вирусли препаратлар ҳамда кўпгина бошқа маҳсулотлар юборади.

Ҳиндистоннинг уч штати — Тамилнаду, Мадхья прадеш ва Уттар прадешда электростанциялар қуришда Ўзбекистон техникавий ёрдам кўрсатди. Бхилаи металлургия заводини ускуналашда 400 дан ортиқ совет заводлари, шу жумладан, Ўзбекистоннинг 28 корхонаси қатнашди. Улар Бхилаиға 500 минг тоннадан зиёд турли ускуналар юбордилар. Ранчидаги огир машинасозлик, Дургапурдаги кон-шахта ускуналари заводларини қуришда ва ишга туширишда ҳам республикамиз вакилларининг хизмати катта.

Ҳиндистондан келган кўплаб мутахассис ва ишчилар

Ўзбекистон олий ўқув юртлари, заводлари ва корхона-
лари лабораторияларида тайёргарлик ва ишлаб чиқа-
риш практикасини ўтайдилар ва ўтамоқдалар.

Республика деҳқонлари ва чорвадорлари тажриба-
сини ўрганиш учун Ўзбекистонга ҳинд олимлари келиб
туради.

Ҳиндистон ҳам ўз навбатида Ўзбекистоннинг йирик
шаҳарлари: Тошкент, Самарқанд ва Бухорода улкан
меҳмонхоналар бунёд этмоқда. Ўзбекистон билан савдо
алоқалари йил сайин кенгаймоқда.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Жавоҳирлаъл Неру
бошлаб берган бу дўстлик кундан-кунга ривожланиб,
мустаҳкамланиб бормоқда.

Хуллас, Жавоҳирлаъл Неру жуда ҳам мураккаб
ҳаёт йўлини босиб ўтди. У Ҳиндистоннинг миллий бир-
лигини мустаҳкамлаш йўлида миллий ва диний адоват-
ларга чек қўйишга қаратган ўз фаолияти, сиёсати би-
лан Ҳиндистонда кастачилик системаси, диний жамоа-
лардан холи бўлган мустақил, кучли Ҳиндистон давла-
тини барпо этишга интилган демократ эди.